

Міністерство освіти та науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра екології, географії та туризму

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

_____ Лико Д.В.
(підпис) (ініціали, прізвище)

“ _____ ” травня 2021 року

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи бакалавра

зі спеціальності _____ 014 «Середня освіта (Географія)» _____
(код і назва)

на тему:

«Особливості краєзнавчої роботи в шкільному курсі географії»

Виконала: студентка IV курсу, групи _____
(шифр групи)

_____ Ігнатюк Катерина Сергіївна _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Керівник: доцент кафедри екології, географії та туризму РДГУ,
кандидат педагогічних наук, доцент Герман Н. В. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Рецензент: професор кафедри екології, географії та туризму РДГУ _____
кандидат географічних наук, доцент Мартинюк В. О. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Засвідчую, що кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилення на відповідне джерело

Студент _____
(підпис)

Оцінка за результатами захисту:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ЄКТС _____

Рівне – 2021 року

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні основи краєзнавства та його інтегративна роль у шкільному курсі географії	6
1.1. З історії становлення краєзнавства в Україні.....	6
1.2. Основні напрями сучасного краєзнавства.....	13
1.3. Структура шкільного географічного краєзнавства.....	18
Розділ 2. Основні форми та методи організації краєзнавчої роботи у школі з вивчення шкільного курсу географії	23
2.1. Методичні підходи та принципи шкільного географічного краєзнавства.....	23
2.2. Урок географії як традиційна форма впровадження краєзнавчого принципу.....	29
2.3. Експедиція як форма краєзнавчо-пізнавальної роботи.....	34
2.4. Екскурсійні форми краєзнавчої діяльності.....	39
2.5. Музейні форми краєзнавчої роботи.....	43
2.6. Позакласні гуртки з географічного краєзнавства.....	51
Розділ 3. Дидактичні особливості реалізації краєзнавчої складової у вивченні шкільного курсу	58
Висновки.....	62
Список використаних джерел та літератури.....	65
Додатки.....	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Інтеграція української освіти в міжнародний освітній простір вимагає збереження національної самосвідомості через шанобливе ставлення до рідного краю. Краєзнавчій освіті відводиться особлива роль у відродженні національного менталітету країни. І тому, краєзнавчі студії набувають важливого значення у загальноосвітній школі. Нині, назріла потреба концептуального переосмислення змісту краєзнавчої освіти, модернізації її змістових складових, удосконалення методів навчання, контролю й оцінки результатів краєзнавчої діяльності.

Формування краєзнавчих знань є однією з необхідних умов підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Географічне краєзнавство є складовою частиною географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Воно відіграє провідну роль в осягненні учнівською молоддю взаємозв'язків природних і соціальних явищ рідного краю з науковою, навчальною, виховною і практичною метою і є запорукою вивчення та подальшого екологічно доцільного використання навколишнього середовища.

Використання вчителем краєзнавчого матеріалу можливе у всьому комплексі методів навчання, які застосовуються у школі. Так, у розповіді вчителя на уроці, у позакласній та позашкільній роботі знаходиться місце для різноманітного застосування місцевого матеріалу з навчально-виховною метою. У процесі краєзнавчої роботи відбувається активне самостійне засвоєння учнями навчального матеріалу, і отримуються навички, необхідні в житті, йде підготовка до практичної діяльності й розширюються загальноосвітні знання. Географічне краєзнавство сприяє з'єднанню навчання і виховання в єдиний процес, розширює кругозір і розвиває пізнавальні інтереси учнів, долучає до творчої діяльності, формує практичні та інтелектуальні вміння.

Мета бакалаврської роботи – розкрити особливості проведення різноманітних форм краєзнавчої роботи у шкільному курсі географії.

Для реалізації мети потрібно виконати наступні **завдання:**

- розкрити теоретичні основи краєзнавства та обґрунтувати його інтегративну роль у шкільному курсі географії;
- висвітлити впровадження краєзнавчого принципу на уроках географії;
- показати основні форми та методи організації позакласної та позашкільної краєзнавчої роботи у школі;
- з'ясувати дидактичні особливості впровадження краєзнавчого принципу у вивченні шкільного курсу географії.

Об'єктом дослідження є краєзнавча робота в шкільному курсі географії, а **предметом** – форми та методи її реалізації у шкільному та позашкільному географічному краєзнавстві.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів (1. Теоретичні основи краєзнавства та його інтегративна роль у шкільному курсі географії; 2. Основні форми та методи організації краєзнавчої роботи у школі з вивчення шкільного курсу географії; 3. Дидактичні особливості реалізації краєзнавчої складової у вивченні шкільного курсу), висновків, списку використаних джерел та додатків.

Методи дослідження. Під час виконання роботи використовувались методи аналізу та синтезу, класифікації та узагальнення, порівняння, а також ретроспективний метод дослідження для відтворення історії становлення національного краєзнавства в Україні та географічного краєзнавства зокрема.

Наукова новизна дослідження. Уперше комплексно проаналізовано теоретичні засади географічного краєзнавства в шкільному курсі загальноосвітньої школи. Для цілісного вивчення географічного краєзнавства досліджено його витоки, закономірності становлення та основні напрями розвитку на сучасному етапі. Досліджено основні форми, методи та дидактичні особливості організації краєзнавчої роботи у школі з вивчення шкільного курсу географії. Обґрунтовано реалізацію впровадження краєзнавчого принципу на уроці географії, а також проструктуровано різноманітні форми позакласної та позашкільної роботи з географічного краєзнавства.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати дослідження матимуть практичне застосування у педагогічній діяльності вчителів географії у різних типах навчальних закладів, а також позашкільних закладах. Ключові положення роботи можна використовувати у вивченні таких дисциплін, а саме: «Методика навчання географії», «Фізична географія України», «Економічна і соціальна географія України», «Географія Рівненської області» та інші.

Апробація роботи. Окремі аспекти кваліфікаційної роботи доповідалися на звітній науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів РДГУ, тема доповіді «Особливості краєзнавчого підходу в шкільному курсі географії» (2021 р.).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРАЄЗНАВСТВА ТА ЙОГО ІНТЕГРАТИВНА РОЛЬ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

1.1. З історії становлення краєзнавства в Україні

Географічне краєзнавство в своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: витoki – початки (зародження) – становлення – утвердження. Потрібно, виділити три етапи в історії розвитку українського географічного краєзнавства: 1 етап – XVIII ст. – описовий етап українського географічного краєзнавства. 2 етап – XIX–XX ст. – етап наукових досліджень. 3 етап – кінець XX ст. – початок XXI ст. – етап утвердження українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності [31, с. 275].

Ідея про використання краєзнавчого принципу в школі зародилася давно. Ще в школах Київської Русі вивчали історію та елементи землезнавства. У часи середньовіччя «географічно-краєзнавчий аспект», пов'язаний з освоєнням територій відіграв важливу роль. Розвиток господарства, внутрішніх і зовнішніх зв'язків викликали потребу в накопиченні різнопланової інформації про географічні особливості території. Джерелами знань були літописи, усна народна творчість, описи мандрівок землепрохідців і купців. Так, найбільше відомостей краєзнавчого і географічного характеру міститься у «Повісті врем'яних літ», де відтворена картина розселення слов'янських племен. Пізніше, краєзнавчу інформацію про Україну залишили такі мандрівники та офіційні особи, як арабський географ і мандрівник Аль-Масуді, Блез де Віженер, Зигмунд Гербернштейн, Еріх Лясота, Гійом Левассер де Боплан та інші [13, с. 35].

Подальший розвиток краєзнавства пов'язаний із запровадженням на початку 18 століття викладання в школах географії як навчального предмета. Російський імператор Петра I розпочав епоху перетворень, зокрема значну

увагу він приділяв загальноосвітнім школам. У цей період у школах і духовних семінаріях географія посідала поряд з історією провідне місце. Зростання в мережі навчальних закладів, в яких викладалась географія, вимагало створення підручників. Перші підручники називались «Начальні керівництва з географії» і були іноземні, тому що в країнах Західної Європи географія як шкільний предмет вивчалась раніше, ніж у Росії. У 1710 році російською мовою з Голландської був перекладений перший підручник невідомого автора – «География, или Краткое земного круга описание». Це був примітивний підручник, в якому містились відомості статистичного, економічного плану, дані про частини світу і про Росію, але не було інформації про місцевість в якій живуть учні, що її треба вивчати як первинну географію. У 1742 році виходить перший російський підручник з географії «Руководство к географии», невідомого автора, а в 1776 – перший підручник вітчизняної географії Х. Чиботарьова «Географическое и методическое описание Российской империи». У цих підручниках було багато помилок, але уже був помітний батьківщинозначний (краєзнавчий) підхід. У зв'язку з цим наприкінці 18 століття (1786) географічне краєзнавство набуло статусу громадянського напряму в географії. У цьому ж році був виданий «Статут народних училищ у Російській імперії», за яким передбачалось запровадження народних училищ: їх організація і порядок навчання різних предметів. Серед цих предметів була і географія, структура якої окреслювалась концентрично, тобто зосереджено, стисло, що має загальний центр. Тобто переважно з географії вивчалась Росія. Потрібно відзначити, що географія у той період стала популярним шкільним предметом і географічна наука мала неабиякий авторитет. Піднесенню її ролі сприяли морські плавання і подорожі мореплавців і географів-мандрівників. Перед географією як навчальним предметом постало питання наблизити її вивчення до дійсності, що зобов'язувало учителів підготувати практичних працівників для господарства. Краєзнавство зароджувалось в цей час про що було відмічено у Статуті: у завданнях наголошувалось про обов'язкове збирання вчителем матеріалів про місцеву природу і використання їх як

навчальні посібники, а це вже можна розглядати як витoki батьківщинознавчого (краєзнавчого) принципу в шкільній географії. Уперше в історіографії географічного краєзнавства було висловлено пріоритетне значення у вивченні географії – географічного краєзнавства [10, с. 10–11].

Важливу роль у накопиченні знань про окремі регіони України зіграли «Описи Лівобережної України XVII–XIX ст.». Вони склалися за єдиною програмою, де характеризувалися природні умови та економіка, Програма економіко-географічного опису Російської імперії, здійснювана в останні роки царювання Катерини II потрапила в Україні на підготовлений ґрунт. Величезний попит на краєзнавчу інформацію з боку урядових та місцевих органів управління знайшов відгук у середовищі української інтелігенції.

XVII–XIX ст. в Україні – один із періодів активного самопізнання і самовизначення. Такі процеси в суспільстві завжди супроводжуються загостреним інтересом до навколишнього світу й до історії. У цей період особливий інтерес викликала рукописна праця А. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (надрукована 1851 р.). Рукопис ученого налічував понад тисячу сторінок. У першій частині автор зробив історико-географічний опис, головним чином – огляд історії України з давніх часів до ліквідації автономного устрою й створення намісництв на Лівобережжі. Друга частина включає топографічний і статистичний опис Чернігівського намісництва, де вміщено загальну характеристику повітів, відомості про географічне положення, про ріки, озера, ліси, клімат, рослинний і тваринний світ, поштові дороги. Детально описується адміністративна система управління. Значне місце в описі відводиться характеристиці землеробства, становищі міст, мануфактури, ремесла та торгівлі. Отож, А. Шафонський спромігся створити першокласну на той час краєзнавчу працю, що поклала початок систематичному вивченню минулого Чернігівщини [46, с. 26].

XIX століття заклало основи наукових знань про заселення України, її міста і села, культуру та побут її мешканців. У вкрай несприятливих умовах бездержавності і розчленованості українських земель історики київської, харківської, львівської, одеської наукових шкіл формували уявлення про Україну, специфіку розвитку її регіонів, про подвиги й звершення наших далеких предків [5, с. 15]. Пожвавленню краєзнавчих досліджень в Україні сприяло створення в Києві «Комісії для опису губерній Київського учбового округу». Наслідком роботи комісії став вихід таких праць: Л. Жураковського «Статистическое описание Киевской губернии», В. Дабіжі та О. Метлинського «Програми для етнографічного описання губернії...». У 50–60-х рр. XIX ст. було опубліковані 25-томні «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», де описана кожна губернія. Кожен том включав такі відомості: географічний і топографічний опис; про жителів; господарство; освіту; побут населення; управління; міста; великі населені пункти та інші визначні місця. Наприкінці століття організаційним центром краєзнавчої роботи стали губернські вчені комісії та провінційні учені товариства [46, с. 33].

Становленню географічного краєзнавства у XX ст. сприяло педагогічно-просвітницьке сподвижництво. Просвітителі поширювали краєзнавчі знання серед народу. Прогресивна інтелігенція, відстоюючи демократичні принципи української освіти, чинила опір російській монархії, у першу чергу, поширенню українознавчих і краєзнавчих знань у народних школах, навчальних закладах. Викладачі та студенти різних регіонів України організовували освітні краєзнавчі гуртки, виїздили з лекціями туди, де не було освітніх осередків. Українське відродження в цей період – це національно-політичний етап, відомий формуванням політичних партійних організацій. Це надавало процесу національного відродження політичного сенсу – відбувалося формування ідеології українського визвольного руху – ідеї самовизначення українського народу, на основі якої закладались підвалини автономії [10, с. 24, 28].

Аналіз розвитку географічної науки від її зародження до початку ХХ століття уперше серед українських учених у 1914 р. зробив П. Тутковський. У праці «Завдання і межі географії». Серед методів досліджень географії вчений чільне місце відводив науковому краєзнавству. Більшість праць з різноманітних аспектів дослідження природи України написано на матеріалах безпосередніх краєзнавчих досліджень різних регіонів України [15, с. 36].

Піднесення географічного краєзнавства в 1917–1930-х рр. сприяло відродження та практичне втілення націоцентричних цінностей українського народу. На розвиток краєзнавства вплинуло повалення царизму та зміна політичних режимів, становлення незалежної української держави, входження на умовах республіканського суверенітету до СРСР, а також українізація системи освіти та становлення української науки та розвиток національної культури. Становлення і розвиток географічного краєзнавства в цей період були тісно пов'язані зі становленням географічної освіти. Вона розвивалась в складних умовах, бо в цей період характеризується формування нової національної школи в Україні й боротьба за незалежність. Разом із тим, не сприяли розвитку географічної освіти й краєзнавства роз'єднаність України [10, с. 60].

У 1920-х рр. навчальні програми з географії були насичені завданнями з вивчення рідного краю, багато уваги приділялося екскурсіям з метою вивчення своєї місцевості. Подекуди навіть термін «географія» було замінено терміном «краєзнавство». Перша загальнодержавна програма з географії, розроблена у 1921 р. комісією Центрального природничо-педагогічного інституту пропонувала вивчення з 3 класу «Батьківщинознавством». Нові навчальні програми, введені у школах з 1924 р. пропонували вивчення комплексних тем, які містили географічні питання. У другій половині 1920-х рр. вийшло багато праць з методики краєзнавства. У методичних розробках того часу особлива увага приділялась використанню у початкових курсах географії місцевого краєзнавчого матеріалу, важливості екскурсій та вивченню природи у зв'язку з господарською діяльністю людей. Великим методичним досягненням було те,

що програма курсу географії будувалася на чіткій краєзнавчій основі [23, с. 14–15]. Разом із тим, географічне краєзнавство набуло в цей період поступального розвитку, що дало можливість визначити такі періоди: 1917–1920 рр. – становлення, пошуки методики краєзнавчої роботи на місцях; другий період 1920 – 1925-ті рр. – розквіт географічного краєзнавства і третій період – 1925 – 1930-ті рр. – застій й частковий його занепад [10, с. 60, 70].

Суттєвих трансформаційних змін географічне краєзнавство набуло у період з 1930-х до початку 50-х рр., коли насаджувались соціоцентричні цінності тоталітаризму. На географічне краєзнавство впливали політичні фактори, зокрема ідеологізація всіх сфер життєдіяльності суспільства, утвердження тоталітарного режиму та періодичність політичних репресій, згорання «українізації» та Друга світова війна. У повоєнний період шкільне краєзнавство розвивалось ґрунтовніше. Актуальним став комплексний підхід в організації географічного краєзнавства: учні знайомилися з основами метеорології, ґрунтознавства, мінералогії, економіки місцевого краю. У пояснювальній записці до програми з географії 1950 р. знову наголошувалось на цінності краєзнавчих досліджень у позакласній роботі. Виняткова цінність краєзнавчої роботи полягає в безпосередньому, а не книжному, ознайомленні учнів з навколишнім географічним середовищем. Надалі краєзнавству відводилася велика роль під час вивчення географії, безпосередньо на уроках: «Велике значення у викладанні географії має краєзнавство. Знайомство з особливостями природи і господарською діяльністю людей у найближчому оточенні слугує одним із засобів конкретизації географічного матеріалу, що сприяє закріпленню знань учнів з географії і поширенню їх політичного кругозору» [10, с. 82, 91].

У розбудові краєзнавства у 1990-х рр. суттєвим є внесок П. Тронька (1915–2011 рр.) – голови правління Національної спілки краєзнавців України. Наукова, науково-просвітницька й науково-організаційна діяльність ученого послідовно втілена у багатьох фундаментальних працях, серії книг та каталогах, що суттєво розширює сучасні уявлення про історію України, історичне й

географічне краєзнавство. Наукові доробки видатного вченого окреслюють сучасну вітчизняну краєзнавчу думку, визначають та розкривають широкі перспективи краєзнавчої освіти [24, с. 11].

Ще одним із найвідоміших українських діячів, хто все своє життя присвятив відродженню краєзнавчого руху в Україні, став доктор географічних наук, професор М. Костриця (1942–2014 рр.). Він був президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, головою обласних організацій Українського географічного товариства та Всеукраїнської екологічної ліги, член Національної спілки журналістів України, член президії та правління Національної спілки краєзнавців України [4, с. 104]. М. Костриця зробив помітний вклад у дослідження історії географічного краєзнавства України, ґрунтовно проаналізував кожен етап його розвитку та інституалізації (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Історичні етапи ГКУ та рівні його інституалізації [18, с. 43]

Історичні етапи ГКУ	Історичні періоди	Рівні інституалізації
ВИТОКИ (від появи найдавнішої людини до XVII ст. включно)	найдавніший античний середньовічний	ДОІНСТИТУЦІАЛЬНИЙ РІВЕНЬ
ПОЧАТКИ (зародження) (XVIII — перша половина XIX ст.)	анкетно-описовий експедиційний статистичний	
СТАНОВЛЕННЯ (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.)	створення перших краєзнавчих інституцій, наукових шкіл, центрів	РІВЕНЬ КОГНІТИВНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ
ПЕРЕХІДНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ГКУ (40–80-ті роки XX ст.)	період складних трансформаційних процесів в умовах соціалістичного експерименту	СТАГНАЦІЯ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ
УТВЕРДЖЕННЯ (90-ті роки XX — початок XXI ст.)	ренесанс ГКУ	РІВЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ

Таким чином, зародження ідей географічного краєзнавства відоме з часів середньовіччя, згодом відбулося його становлення в умовах різних чинників, серед яких визначальну роль відігравали політичні, ідеологічні, економічні, історичні й соціальні. Значну роль відіграв розвиток психолого-педагогічної науки й методики навчання. Зміст географічного краєзнавства затвердився з

початку ХХ століття, а впродовж першої його половини йшла наполеглива боротьба краєзнавців, учителів, викладачів у питаннях відстоювання національного краєзнавства й лише в незалежній Україні відбувається його всебічний розвиток.

1.2. Основні напрями сучасного краєзнавства

Краєзнавством традиційно називають комплексне дослідження під кутом зору різних наукових досліджень, що здійснюється переважно силами ентузіастів і професійних науковців відносно певної території – міста, села, району, а також етнографічної чи певної іншої території, яку населення, яке там проживає, називає своїм краєм. Краєзнавство пов'язане з громадським рухом, спрямованим на вивчення рідного краю і вважається ефективним засобом патріотичного виховання й формування самосвідомості містян. За напрямками розрізняють краєзнавство історичне, географічне, літературне та ін. Водночас, усі різновиди краєзнавства тісно пов'язані між собою й доповнюють одне одного, воно є органічною сукупністю всіх цих різновидів і спрямоване на всебічне вивчення краю [21, с. 280].

На початку 1990-х рр. висвітлюючи географічні засади національного краєзнавства українські вчені Я. Жупанський і В. Круль виокремили три його основні складові: а саме: географічне, історичне та соціальне. Кожна з цих частин має і свій об'єкт вивчення, створюючи разом єдиний об'єкт – національне краєзнавство. Так, для географічного краєзнавства об'єктом є природа, населення і господарство України. Для історичного краєзнавства об'єктом виступає історія України на тлі світового перебігу подій, а для соціального – соціальна функція людини в Україні, матеріалізована реалізація творчих, господарських прагнень українського громадянина, незалежно від його національної приналежності, що виявляється в архітектурних об'єктах, літературних, мистецьких творах тощо [7, с. 3].

Вони вважають, що загалом об'єктом дослідження краєзнавства є природно-історично-соціальні комплекси без чітких часових рамок. Виходячи зі специфіки об'єкта свого вивчення, краєзнавство мало б стати цілісною дисципліною, що об'єднує в собі такі різні предмети. Проблема полягала в тому, до цього основний наголос при вивченні території робився на двох напрямках – географічному та історичному. Соціальний напрям краєзнавства випадав із розгляду комплексної системи «природа – історія – суспільство». Соціальний напрям краєзнавства ніколи не виступав єдиним, таким, щоб якась територія була охарактеризована за всіма його складовими. Окрім того, серед двох пріоритетних напрямів краєзнавства – географічного та історичного, в свою чергу, надмірно виступав природний блок. З ним і уособлювалося поняття краєзнавства, яке й вивчалось у поєднанні з економіко-географічною характеристикою території в шкільному курсі географії як додаток до останньої. Виходячи з цього, перед краєзнавством постало завдання збільшити свою соціально-краєзнавчу компоненту, бо шкільне краєзнавство все ж таки синтезувало, хоч і не в достатній мірі, історико-краєзнавчий блок знань. Науковці зазначали, що українське краєзнавство повинне стати цілісною, інтегрованою системою трьох складових чинників – природних, історичних та соціальних комплексів, і за їх переконанням таке завдання під силу лише національному краєзнавству по-суті і галузевому по формі [6, с. 52].

Однією із важливих складових національного краєзнавства є *географічне* краєзнавство. Адже, розказуючи про кліматичні ресурси чи особливості геології, або розвиток мистецтва регіону, ми відштовхуємось від конкретної території. Все це, приводить дослідників краєзнавства в обійми географічної науки. Потрібно відзначити, що географія, як наука зародилася на базі країнознавства, одним із основоположників якого був Гекатей Мілетський, тому між ними існує нерозривний кілька тисячолітній органічний зв'язок. Це дає право географії бути генератором українського краєзнавства. Тобто, першою складовою національного краєзнавства виступає географічне

краєзнавство. Воно враховує територіально-просторову специфіку проблеми і служить основою для наступних частин.

Наступною частиною є *історичне* краєзнавство, об'єктом вивчення якого є особливості часової динаміки суспільства на певних територіях. Історичність властива й кожному з із напрямів (складових частин) національного краєзнавства. Вона є базою логічної послідовності зміни подій, явищ, феноменів, особистостей на тлі простору. Але, найбільш широко, за складовими частинами, представлений третій елемент українського краєзнавства – *соціальне* краєзнавство, об'єкт дослідження якого безпосередньо пов'язаний з різнобічною діяльністю людини, воно найдинамічніше. Соціальне краєзнавство – інтегруюча похідна активної соціальної функції людини [6, с. 53].

Аналізуючи спадщину фундаторів українського краєзнавства та його сучасних методологів, національне краєзнавство визначається як цілісна, нерозривна і відкрита система, що функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство) [18, с. 40]. Значний вклад для розвитку історичного та географічного краєзнавства зробив учений М. Костриця [12; 17], котрий показав тривимірність національного краєзнавства у поданій нижче схемі (рис. 1.1).

У його досвіді охоплено всі напрями сучасного краєзнавства у їх єдності і взаємозв'язку. Він уважав одним із найголовніших завдань вчителя – відкрити перед вихованцями всі джерела, якими живиться велике почуття любові до рідного краю, до України. М. Костриця писав, що краєзнавство слід розглядати як багатогранну діяльність: пізнавальну, пошуково-дослідну, суспільно-корисну. Кожний напрям краєзнавства має невичерпні можливості для громадянського, естетичного, фізичного виховання учнів. Педагогічна цінність краєзнавства полягає в тому, що воно може використовуватись як учителями географії так і класними керівниками [36, с. 66–67].

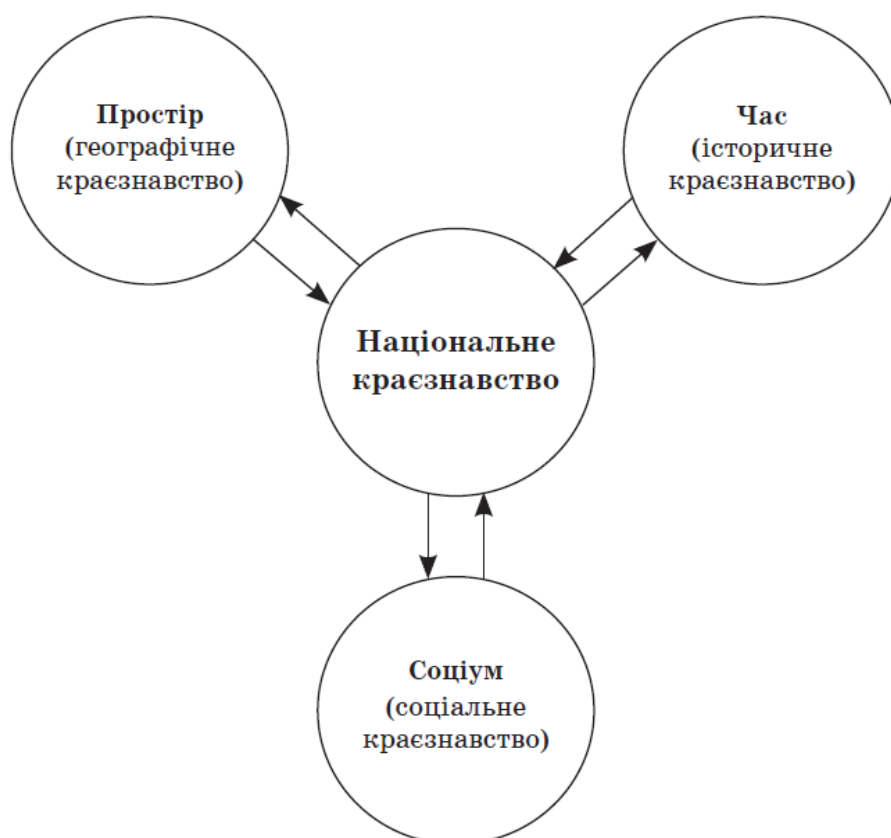

Рис. 1.1. Структура національного краєзнавства [18, с. 40].

Краєзнавство, вивчаючи особливості природи, населення, господарства, історії та культури, науки й релігійних вірувань, звичаїв, обрядів та екологічних проблем у рідному краї, є інтегрованою (комплексною) наукою. Географічне, історичне, екологічне, літературне, етнографічне, мистецтвознавче, лінгвістичне, сакральне (релігійне), археологічне краєзнавство вивчають один і той самий об'єкт – рідний край, досліджуючи його всебічно за допомогою загальнонаукових та конкретних методів. Сьогодні сучасне географічне краєзнавство дедалі більше стає динамічною наукою. Потік нових знань і досліджень, нових підходів, а також складність проблем, що виникають у рідному краї, безупинно зростають. Водночас зростає й актуальність краєзнавчих досліджень, зокрема необхідність теоретико-методологічних положень. Недостатньо обґрунтована методологічна сутність географічного краєзнавства, що спричинює суттєві розбіжності у визначенні його об'єкта, істотно відбивається на формулюванні завдань наукового, навчального і позакласного шкільного краєзнавства, зокрема й географічного, організації

краєзнавчих досліджень в рідному краї та досліджень під час туристсько-краєзнавчих походів і подорожей.

Спробу на сучасному рівні розмежувати краєзнавство і географічне краєзнавство зробили В. Круль і Г. Круль на основі огляду 58 робіт з краєзнавства і дійшли закономірного висновку, що краєзнавство – синтетична наука. Сутнісною основою краєзнавства автори цілком справедливо вважають територію, час і людину, що дає підстави загальне національне краєзнавство диференціювати на географічне, історичне і суспільне, оскільки об'єднуючим є початковий елемент – територія, то географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства. Вважається, що дослідження Я. Жупанського і В. Круля за змістом цілеспрямоване на загальне краєзнавство, а не на суто географічне. Крім того, слід додати, що історико-географічні краї в Україні тривалий час не зберігають «цілісності етноландшафтно-господарського феномена». Вони поділені на адміністративні області, в яких склалися своя ментальність, фізіологічні особливості людей, їх матеріальна і духовна культура та спосіб життєдіяльності. М. Паламарчук і О. Паламарчук слушно зауважили, що об'єкт вивчення географічного краєзнавства «не можна зводити тільки до природно-виробничої системи рідного краю», і запропонували об'єктом географічного краєзнавства вважати суспільно-територіальний комплекс – СТК. Слід зазначити, що у цьому визначенні надано перевагу широкому поняттю «суспільно-територіальний комплекс», у якому природний компонент залишається осторонь, хоча і вважається, що суспільство обов'язково взаємодіє з природою.

Наукове географічне краєзнавство набуло конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави, серед яких вирізняється: участь у проведенні ефективної регіональної політики, відтворення історико-географічної пам'яті народу, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу України [19, с. 20]. Географічне краєзнавство як природничо-суспільна наука являє собою систему знань, яка відображає різні взаємопов'язані елементи рідного краю – унікальність природи, систему

розселення етнічних груп, що склалася історично, особливості розвитку господарства і духовної культури, природні й історико-археологічні пам'ятки культури, заповідні території [48].

На сучасному етапі краєзнавство у своєму науковому і педагогічному аспектах пройшло складний шлях становлення, що передбачав накопичення знань про рідний край, їх теоретико-методологічне осмислення й наукове узагальнення, інституалізацію всіх напрямів національного краєзнавства, поступове впровадження в навчальний процес краєзнавчого підходу, принципу і шкільної дисципліни, що зумовлено культурно-історичними й соціально-економічними суспільними змінами і позначено широким діапазоном у сучасній педагогічній думці [24, с. 11].

Отож, основними напрямками сучасного національного краєзнавства є три його складові – історичне, географічне та соціальне. Географічне краєзнавство є важливою складовою, що вивчає природу, населення, соціально-економічні умови розвитку краю. Воно набуло важливого науково-дослідницького, навчально-виховного, культурно-освітнього і практичного значення, і є одним із визначальних чинників формування національної свідомості.

1.3. Структура шкільного географічного краєзнавства

Для краєзнавства характерне використання на уроках географії краєзнавчого матеріалу й вивчення природничих наук на основі реалізації краєзнавчого принципу, поєднання глибоких національних традицій гуманітарної освіти з орієнтацією на загальнолюдські гуманістичні цінності та стандарти. Свідченням цього є впровадження курсу географії рідного краю в школах усіх областей країни та створення навчальних посібників, атласів і хрестоматій з цього предмету. Особливе місце тут належить загальноосвітній школі як безпосередньо в навчально-виховному процесі, так і в позакласній виховній роботі, що дає змогу ефективно використовувати дозвіллевий час учнів. Значний потенціал для досягнення цих завдань закладений у педагогічній

спадщині та історії освіти України. Про складний шлях становлення шкільного географічного краєзнавства детально розкрито у праці [14] та інших роботах.

Краєзнавча діяльність учнів загальноосвітніх шкіл, яка відіграє важливу роль у розвитку особи учня, задоволенні його потреб та самореалізації, покликана сприяти вдосконаленню морального, естетичного, правового, екологічного, фізичного виховання учнів. Вона поєднує питання вивчення рідного краю, його історії, географії, фольклористики, екологічного стану докільля з вихованням патріотизму, формуванням особистісних якостей та емоційним впливом на учнів. Тому краєзнавчу, краєзнавчо-туристичну діяльність сьогодні необхідно розглядати не як додатковий аспект, а як нормативний зміст навчання і виховання підростаючого покоління. Краєзнавча освіта як один із важливих засобів створення культуротворчого середовища в навчально-виховному процесі відкриває учням навколишній світ з усією багатогранністю складних взаємовідносин природи, суспільства й особистості, задовольняє потреби в самопізнанні, самореалізації, сприяє формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтацій, у тому числі – розвитку пізнавальних інтересів.

У нормативно-правових документах освіти визначається стратегія розбудови краєзнавчої освіти, оскільки вона у змозі формувати стійкий пізнавальний інтерес, який глибоко охоплює не лише емоційну, але й інтелектуальну та волюву сфери людини, викликає прагнення до мислення, інтенсивної пізнавальної діяльності. Учні розглядають навколишнє середовище у світлі інформації, отриманої ними безпосередньо на уроках природничого циклу або зібраної під час проведення власних спостережень. Таке пізнання, розпочинаючись з відчуттів, проходить через аналіз й узагальнення відтвореної у свідомості інформації, коли навчальне сприйняття світу поступово переходить від чуттєво-практичного до теоретичного [24, с. 13].

Сучасна концепція краєзнавчої освіти має виходити із її сутності як соціокультурного явища, а, отже, як галузі науково-практичної діяльності, що покликана вивчати та регулювати процес соціального становлення суб'єктів

певного соціуму. Адекватне наукове обґрунтування й теоретичне розроблення методик засвоєння і творчого перероблення соціокультурного досвіду можливе за умови глибокого системного вивчення складових краєзнавства (географічного, історичного, літературного, мистецького) й активного використання здобутків передовим педагогічним досвідом. На краєзнавчій компетентності учителів географії, як інноваційного розвитку шкільної освіти наголошують у своїй праці Г. Пустовіт та І. Зиль [42].

Вивчення географічного краєзнавства важливе для правильної і повної оцінки його сучасного і передбачення майбутнього розвитку, оскільки для учнів найближче соціокультурне оточення є відправним пунктом на шляху до пізнання природних і економічних особливостей своєї держави, світу в цілому. Географічне й історичне краєзнавство на рівні територіальної (просторової) організації певного соціуму «територія – час – людина» сприяє розкриттю найважливіших закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків у природному середовищі, створює оптимальні умови впровадження в навчальному процесі елементів наукового пошуку, спрямованого на вивчення природних і соціально-економічних особливостей рідного краю, виявлення економічних проблем своєї місцевості, осмислення результатів пізнання рідного краю, відображення навколишньої дійсності в єдності зв'язків між природними та соціокультурними об'єктами.

Літературне й мистецьке краєзнавство має потужний виховний потенціал, оскільки виокремлює категорію ідеалу (взірця) життєтворчості. Вивчення соціокультурного середовища на рівні рідний край – Вітчизна – світ позначене потужним виховним потенціалом, зокрема, звертаємо увагу на персоналії, діяльність яких набуває для формування майбутніх громадян надзвичайної значущості, слугує своєрідним вектором при виборі подальшого життєвого шляху. Базовим буттям людини є її реалізація у світі культури як певному (національному) життєвому світі, а тому важливим показником розвитку культури є стан культурної самосвідомості й соціокультурних запитів громадян [24, с. 14].

Як зауважує Б. Чернов, краєзнавство, вивчаючи особливості природи, населення, господарства, історії та культури, науки й релігійних вірувань, звичаїв, обрядів та екологічних проблем у рідному краї, є інтегрованою наукою. Географічне, історичне, екологічне, літературне, етнографічне, мистецтвознавче, лінгвістичне, сакральне (релігійне), археологічне краєзнавство вивчають один і той самий об'єкт – рідний край, досліджуючи його всебічно за допомогою загальнонаукових та конкретних для кожної краєзнавчої науки методів. Нині сучасне географічне краєзнавство дедалі більше стає динамічною наукою. Потік нових знань і досліджень, нових підходів, а також складність проблем, що виникають у рідному краї, безупинно зростають [47, с. 63]. Окремі дослідники виділяють шкільне краєзнавство, основні напрями якого наведені на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Система шкільного краєзнавства [29].

Специфіка формування краєзнавчих знань учнів загальноосвітніх шкіл полягає в тому, що вона має поєднувати як класну, так і позакласну роботу середньої школи. Формування краєзнавчих знань треба здійснювати поетапно, ураховуючи програми викладання природничих дисциплін і додаючи різноманітні позакласні форми роботи, які мають поглибити й урізноманітнити становлення краєзнавчої компетентності учнів. Поєднання класних і позакласних занять надає можливість забезпечити комплексний підхід до формування краєзнавчих знань учнів. Поетапний характер формування краєзнавчих знань передбачає використання репродуктивних, конструктивних і творчих завдань інтегративного характеру [27]. Організаційні форми краєзнавства наведені нижче (рис. 1.3).

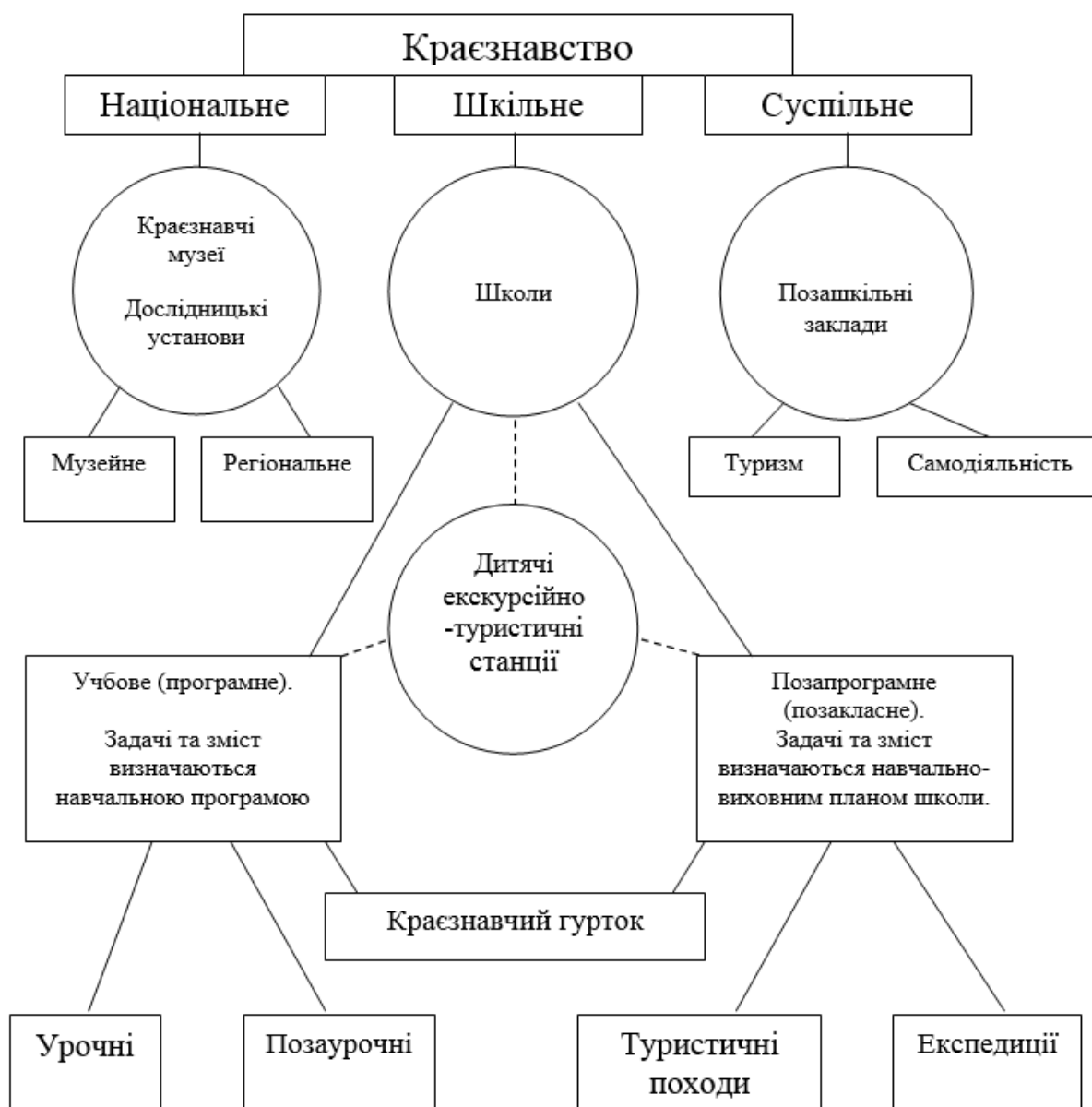

Рис. 1.3. Організаційні форми краєзнавства та їх структура [29].

Таким чином, географічне краєзнавство дедалі більше стає динамічною наукою. Структура шкільного географічного краєзнавства полягає в тому, що вона поєднує як класну, так і позакласну роботу середньої школи. Формування краєзнавчих знань відбувається поетапно, враховуючи програми викладання природничих дисциплін і додаючи різноманітні позакласні форми роботи, котрі сприяють формуванню краєзнавчої компетентності учнів.

РОЗДІЛ 2.

ОСНОВНІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ШКОЛІ З ВИВЧЕННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ГЕОГРАФІЇ

2.1. Методичні підходи та принципи шкільного географічного краєзнавства

Географічне краєзнавство у школі сприяє всебічному вивченню природно-економічних і соціальних умов рідного краю і перспектив його розвитку. Виконання індивідуальних завдань краєзнавчого змісту формує у школярів пізнавальний інтерес до краєзнавчих знань, а через них – і до географії. Психологи визначають географічне краєзнавство як один з видів науково-освітньої діяльності, якому властиві свій зміст, методичні підходи та функції, серед яких можна виділити п'ять основних.

Так, перша функція полягає у формуванні розвитку і взаємин між людьми. Зазвичай, краєзнавством наодинці не займаються, а люди з краєзнавчими інтересами розвивають колективну діяльність, що поєднує в собі громадську роботу і суспільно корисну працю. Краєзнавці збирають і обробляють краєзнавчий матеріал, беруть участь в охороні природи та пам'яток історії. Другою функцією є навчально-освітня робота. У процесі краєзнавчої діяльності учні набувають знань про навколишнє середовище, що пов'язується з темами шкільного курсу географії. Третя функція – виховна, адже кожний український регіон, багатий своїм минулим і сучасним, і має перспективи розвитку в майбутньому. Четверта функція полягає у виробленні практичних умінь і навичок. До них належить уміння проводити елементарні дослідження в природі, збирати і зберігати краєзнавчий матеріал. П'ята функція – вплив діяльності краєзнавців на суспільство, адже вони запозичують досвід у компетентних людей і передають його іншим, несуть знання про рідний край.

У шкільному краєзнавстві застосовують диференційований підхід. Учитель організовує гурток-секцію: географічну, природничу, історичну.

Географічну секцію краєзнавства можна поділити на дві частини – фізичної географії і економічної географії з відповідними підсекціями: геологів, метеорологів, гідрологів, з галузями промисловості, сільського господарства і транспорту. Принцип диференціації сприяє охопленню великої кількості учнів, тісного взаємозв'язку, програмового матеріалу шкільних дисциплін з краєзнавчим матеріалом. Освітньо-виховне значення географічного краєзнавства виявляється в активізації навчально-виховної роботи, спрямованої на підвищення практичного значення шкільної географії. Вивчаючи економічні умови рідного краю, господарське і культурне життя своєї місцевості, учні розуміють причинно-наслідкові зв'язки між окремими компонентами природно-територіального комплексу і встановлюють зв'язки між природним середовищем і господарською діяльністю населення. Якість краєзнавства у школі залежить від ряду педагогічних чинників. Рівень методичної підготовки вчителя з краєзнавства, допомога громадськості – все це забезпечує успіх навчально-виховного процесу під час вивчення рідного краю [8, с. 38].

У викладанні географії методисти прагнули знаходити найкращі варіанти навчання географії на основі краєзнавчих матеріалів, але теоретичне обґрунтування почали розробляти з другої половини ХХ століття. Цьому сприяло розробка краєзнавчої основи шкільної програми з географії і поява цілого ряду методичних праць. Питання застосування краєзнавчого принципу у навчанні географії висвітлювалось у працях цілої низки учених. Нині постала необхідність у термінологічній упорядкованості краєзнавчих термінів, яка сприяла б розумінню пропонованих методистами і вчителями методичних рекомендацій для реалізації їх на практиці. Сутність краєзнавчого принципу багато років теоретично і методично в різних працях обґрунтувала Т.П. Герасимова. Так, у її працях узагальнене розуміння сутності краєзнавчого принципу навчання утворює систему знання, зображену графічно (рис. 2.1). Аналіз схеми чітко показує, що краєзнавчий принцип реалізується у позакласному і навчальному (програмному) краєзнавстві, а останнє, у свою

чергу, реалізується у формах роботи на місцевості (екскурсіях, спостереженнях, індивідуальних завданнях) і через краєзнавчий підхід на уроках [47, с. 444].

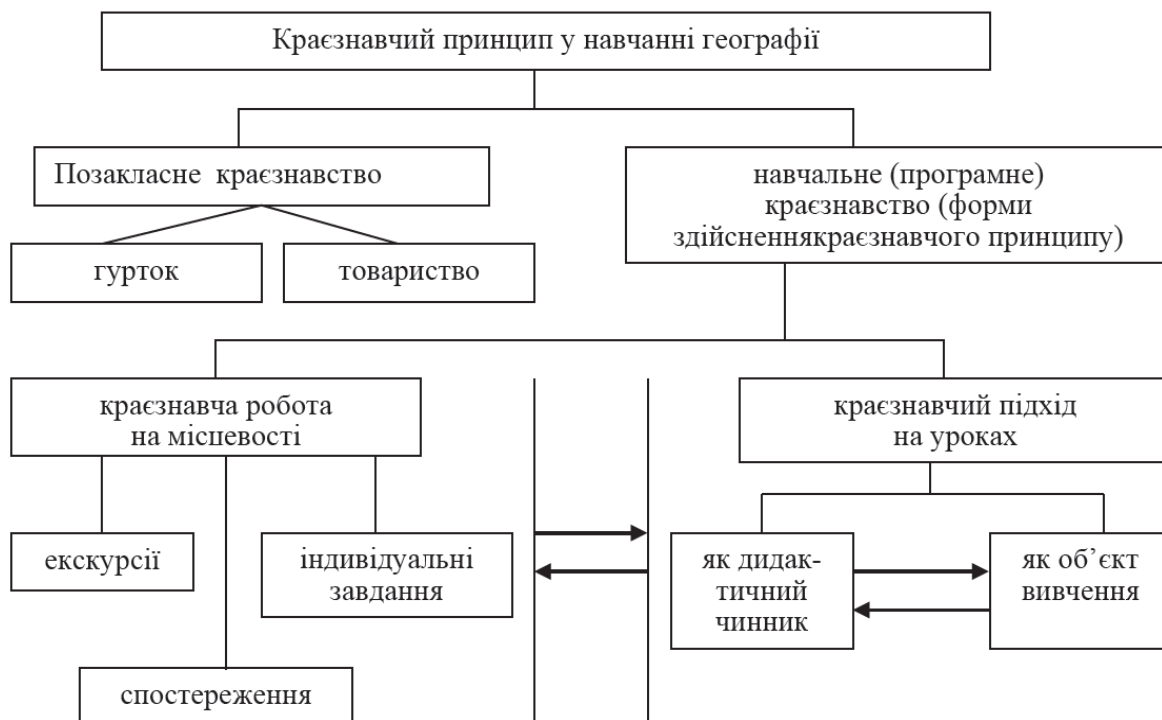

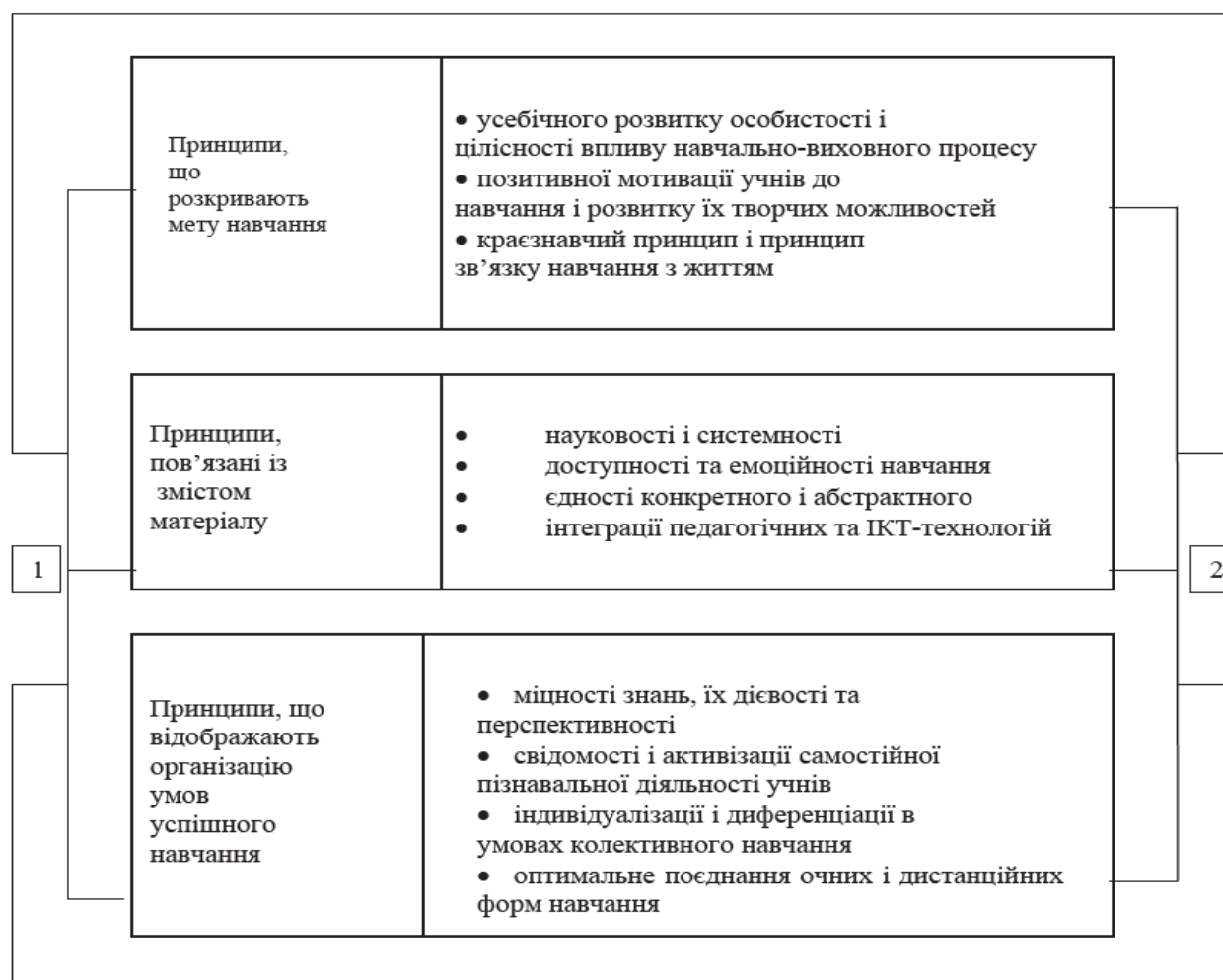
Рис. 1. Узагальнена схема сутності краєзнавчого принципу навчання географії (за працями Т.П. Герасімової)

Рис. 2.1. Узагальнена схема сутності краєзнавчого принципу навчання географії [47, с. 444]

Складовою частиною шкільного краєзнавства є шкільне географічне краєзнавство, а останнього – навчальне краєзнавство. Утворюється ланцюг понять: наукове шкільне географічне краєзнавство → навчальне географічне краєзнавство → позашкільне та позакласне шкільне географічне краєзнавство → позаурочне та урочне географічне краєзнавство. У свою чергу краєзнавчий принцип входить у наступний ланцюг понять: краєзнавчий принцип → система принципів дидактики → загальна дидактика і дидактика географії → педагогіка. Тому краєзнавчий підхід, маючи міждисциплінарний характер, поряд зі структурно-функціональним аналізом є основою вивчення природничо-соціальних і суспільних об'єктів і явищ. У такому розумінні його статусу краєзнавчий підхід має загальнонауковий характер і не відрізняється від інших підходів, які мають міждисциплінарний характер, такі як системний, семантичний і інші. Принципове положення має й те, що краєзнавчий підхід не

може бути віднесений тільки до географії, оскільки природа і суспільство рідного краю відносяться до складних систем і вивчаються багатьма краєзнавчими науками. Ось чому краєзнавчий підхід передбачає, насамперед, конкретно-наукові дослідження, зокрема й географічні. Виходячи з цього положення, краєзнавчий підхід визначається як комплекс методів певної наукової галузі досліджень, більшість яких, зазвичай, мають подібність із загальними методами інших підходів, хоча мають і спеціальні методи, які впливають зі специфічних законів і закономірностей даної галузі знань. Теоретико-методологічна сутність краєзнавчого принципу як принципу загальної дидактики, показано його взаємозв'язок з іншими принципами і визначено місце в їх системі, показано в наступному рисунку 2.2. [47, с. 445].

Принцип природовідповідності організації навчання

Принципи міжпредметних зв'язків у навчанні
Принципи гуманізації (1) та оптимізації (2) навчання

Рис. 2.2. Краєзнавчий принцип навчання [47, с. 446].

Вчені вважають, що краєзнавчий принцип є одним із пріоритетних дидактичних принципів, який передбачає конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища. Не випадково серед першочергових завдань організації краєзнавчої роботи в Новій українській школі стає всебічне вивчення природи, культури і традицій рідного краю в ході накопичення та узагальнення зібраного краєзнавчого матеріалу. Також методологія реалізації краєзнавчого принципу передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням навчальних предметів і тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю. Основне призначення цього принципу полягає в тому, щоб дати можливість кожному учню у знайомій місцевості, у повсякденній обстановці спостерігати дійсність у взаємозв'язках її окремих компонентів задля подальшого застосування отриманих знань в урочній і позаурочній діяльності [22, с. 53].

Під дидактичними принципами навчання розуміються вихідні положення, які лежать в основі відбору змісту, організації навчального процесу і методів навчання. Для визнання виділеного принципу реальним, необхідно, щоб його виділення відповідало певним критеріям, обґрунтованим в педагогіці. Виділений принцип повинен: 1) сформуватись історично (принцип абстрагується на основі практики навчання); 2) мати єдину з процесом навчання і виховання наукову основу; 3) відповідати задачам навчання і виховання, які поставлені перед школою суспільством; 4) визначати соціальну спрямованість навчального процесу і діяльність вчителя в ньому; 5) сприяти продуктивності навчання; 6) враховувати особливості діяльності учнів та її психологічну основу; 7) виявляти внутрішні сторони діяльності вчителя і учнів; 8) відображати цілісні властивості процесу навчання у єдності його функцій [47, с. 447].

Важливою у формуванні краєзнавчої компетентності майбутніх учителів географії є пізнавальна діяльність, творчий характер якої сприяє розвитку особистості. Саме в навчально-пізнавальній діяльності виявляється взаємодія, взаємозумовленість і структурна єдність усіх компонентів краєзнавчої

компетентності. Спеціально організований позитивний характер краєзнавчої роботи та пізнавальні краєзнавчі завдання видозмінюють освітній процес, сприяючи процесу пізнання. Саме пізнання, як елемент діяльності, – основа процесу засвоєння знань і вмінь, які є важливим складником краєзнавчої компетентності майбутніх учителів географії. Із погляду діяльнісного підходу, краєзнавча компетентність – складна форма поведінки й навчальної діяльності студента, яку спонукають різні потреби, що домінують залежно від змін в освітньому середовищі. Формування краєзнавчої компетентності майбутніх учителів географії потребує переорієнтації традиційної мети навчання (засвоєння знань, умінь і навичок) на мету, що спрямована на розвиток внутрішньої та зовнішньої самоорганізації студента-географа в пошуках інформації про рідний край, трансформації її в знання, уміння й навички, який володіє індивідуальним пізнавальним досвідом. Роль викладача суттєва, оскільки він сприяє чіткості формулювання мети навчання, основних завдань; розробляє план і проектує краєзнавчі належна поведінка моделювання ситуацій реального спілкування виконання дій змодельованої ситуації застосування колективних форм роботи робота в малих групах навчання в співпраці передання ініціативи студентів збільшення часу його краєзнавчотуристської практики й розвитку самостійності колективна відповідальність за результат навчання. Зростання ролі краєзнавчо-туристичної роботи майбутніх учителів географії зумовлене тим, що в сучасних закладах вищої педагогічної освіти на неї звернено особливу увагу, відбуваються зміни методичної системи проведення краєзнавчо-туристичних досліджень у школі, постійне розширення сфери застосування краєзнавчої інформації й організація туристичних акцій в освіті. Краєзнавча компетентність підпорядкована закономірностям навчального процесу, тобто постає його підсистемою та відповідає принципам організації навчального процесу під час формування краєзнавчої компетентності, показана на (рис. 2.3), [44, с. 135, 137].

Про організаційні форми географічного краєзнавства, а відтак і шкільного краєзнавства, детально розкрито у працях М. Ю. Костриці [16; 17] та інші.

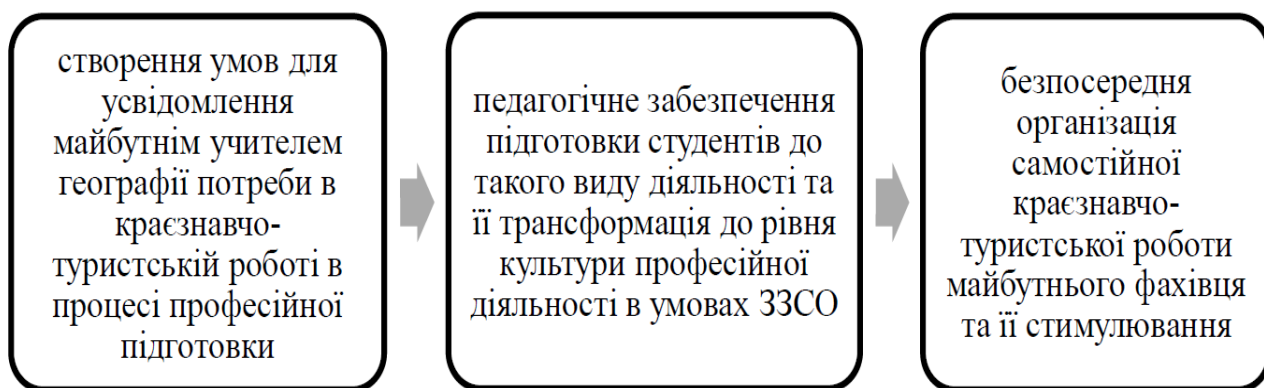

Рис. 2.3. Принципи організації навчального процесу під час формування краєзнавчої компетентності [44, с. 137].

Отже, використання краєзнавчого матеріалу у викладанні географії у школі сприяє глибшому розумінню навколишнього середовища і пробуджує в учнів пізнавальний інтерес до рідного краю. Використання на практиці методичних підходів і краєзнавчого принципу, як одного із найбільш суттєвих дидактичних принципів виражає причинно-наслідковий характер взаємозв'язку між теоретичним матеріалом і краєзнавчим природно-соціальним оточенням та результатами навчання учнів.

2.2. Урок географії як традиційна форма впровадження краєзнавчого принципу

Краєзнавчі знання, одержані учнями у початкових класах на уроках природознавства повинні стати основою у здійсненні краєзнавчого підходу при вивченні географії рідного краю, курсу загальної географії, географії України, економічної та соціальної географії світу. Під час вивчення курсу «Географія рідного краю» у учнів формуються початкові географічні знання і вміння. На допомогу вивчення цього курсу географії вчителю приходять місцеві матеріали. Кожний урок даного курсу унаочнений краєзнавчим матеріалом. Це допомагає вчителю здійснювати мотивацію навчання, поглиблювати емоційність викладання і добиватися високого рівня освоєння знань.

З курсу загальної географії школярами починається вивчення систематичних курсів географії. Краєзнавчі знання, одержані учнями при вивченні літосфери, гідросфери і атмосфери, стають визначальними при викладанні цього курсу. На уроках вчитель уміло наводить приклади при розгляді ландшафтних комплексів і у встановленні взаємозв'язків між ними з навколишнього середовища рідного краю. На допомогу вивчення курсу приходять екскурсії, які вчитель проводить частіше, ніж у інших курсах. Курс «Географія материків і океанів» у порівнянні з курсами загальної географії має обмежені можливості для здійснення краєзнавчого підходу.

Важливе значення краєзнавчого підходу при вивченні курсу географії України полягає у тому, що він забезпечує розвиток в учнів уявлень про своє село, район, свою область, як складову частину держави. Широко використовується краєзнавчий принцип вчителем і при вивченні «Економічної та соціальної географії світу». Враховуючи рівень загальноосвітньої підготовки з попередніх курсів, життєвий досвід старшокласників і освітньопізнавальні завдання цих курсів, використання краєзнавчого матеріалу не тільки робить цікавим розгляд програмних питань, але й сприяє залученню школярів до вирішення складних проблем свого краю. У шкільній географії чимало понять, які можна добре засвоїти лише на основі вивчення краєзнавчого матеріалу в реальній ситуації на місцевості (наприклад, вивчення геологічного і ґрунтового розрізу, будови долин, визначення витрат води річки і т.д.). Спираючись на конкретні достовірні знання, здобуті в походах та на екскурсіях, школярі розширюють і поглиблюють свої уявлення до розуміння співвідношень і взаємозв'язків між окремими компонентами географічного середовища, іншими словами, засвоюють наукові основи географічних закономірностей. Матеріал, зібраний під час екскурсій і туристських походів, учитель географії уміло використовує як ілюстраційний матеріал на уроках і в такий спосіб допомагає учням усунути абстрактність географічних понять і уникнути механічного їх засвоєння [3, с. 142–143].

Використання краєзнавчого матеріалу на уроках відкриває широкі можливості для самостійної діяльності учнів, для пошуку, дослідження і навіть невеликого відкриття, створення творчих і дослідницьких робіт. Це пробуджує в учнів глибокий інтерес до рідного краю. При виконанні дослідницьких робіт неодноразово доводиться звертатися до корінних жителів села або міста, які діляться цінним матеріалом, також до фахівців району, які допомагають з обробкою результатів. Вивчення рідного краю пов'язане з активним застосуванням сучасних технологій: 1) наочна демонстрація матеріалу за допомогою комп'ютера (успішно проходять уроки-презентації, підготовлені на основі краєзнавчого матеріалу); 2) здійснення перевірки знань учнів – тестів і контрольних завдань тощо. Успішні результати шкільного краєзнавства залежать від того, у якій мірі сам учитель є краєзнавцем і як він зуміє зацікавити своїх учнів. Посилення практичної спрямованості як дидактичний принцип орієнтує вчителя до використання компетентнісного підходу в навчанні географії, реалізація якого можлива лише в комплексі всіх видів навчальної діяльності та форм навчання краєзнавчого матеріалу. Краєзнавчий підхід у навчанні географії спирається на комплексне використання інноваційних технологій навчання: інформаційно-комунікаційних, проектно-дослідницьких і технології проблемного навчання [40, с. 164].

Педагогічним критерієм оцінки використання краєзнавчого матеріалу у навчанні слід вважати доцільність, тобто вчитель, готуючись до уроку, має дотримуватися відведених програмою годин у використанні краєзнавчих матеріалів. Важливе значення має дотримання тих вимог, які висуваються до змісту краєзнавчого матеріалу, використовуваного на уроці, а саме: відбір краєзнавчого матеріалу за принципом формування в учнів наукового світогляду, узагальнення краєзнавчого матеріалу на конкретних фактах за принципом врахування життєвого досвіду і практики у навчанні і вихованні, відповідність краєзнавчого матеріалу завданням трудового, патріотичного та громадянського виховання та професійній орієнтації школярів, відповідність краєзнавчого матеріалу програмним вимогам означених вище предметів,

краєзнавчі матеріали не повинні переобтяжувати та підміняти основний зміст дисципліни, викликати перевантаження учнів. Крім загальновідомих педагогічних вимог до планування діяльності вчителя, існують і специфічні вимоги до планування педагогічної діяльності з краєзнавства: включення до плану фактів і явищ на місцевому матеріалі; планування самостійної роботи з краєзнавчим матеріалом, зокрема зустрічей із відомими діячами краю, планування дослідницької краєзнавчої діяльності з учнями.

У оформленні конспекту уроку майбутньому вчителю слід дотримуватись таких вимог: по-перше, детально планувати етапи роботи, по-друге, чітко визначати мету уроку, освітні, виховні й розвивальні завдання, по-третє, продумувати і фіксувати питання для опитування учнів, по-четверте, пропонувати план вивчення нового матеріалу (можливо відзначити окремі фактичні дані), по-п'яте, вказати номери вправ для вироблення умінь, закріплення й використання знань, по-шосте, зміст завдань для домашньої роботи, перелік обладнання, літератури тощо і в подальшій роботі з удосконалення планування діяльності вчителя є універсальними і стосується всіх. Наступним компонентом управлінської діяльності вчителя є організація навчальної роботи, спрямованої на виконання плану уроку і передбачає підготовчий та виконавчий етапи. Важливе значення у підготовці вчителя до уроку мають: по-перше, добір і використання вчителем на уроці навчально-методичної літератури; по-друге, добір необхідних технічних засобів навчання, наочних посібників, дидактичних, методичних, енциклопедичних матеріалів; по-третє, попереднє проведення дослідів, демонстрацій, перегляд слайдів, фотокарток, фільмів; підготовка і проведення дослідів, лабораторних робіт і демонстрацій разом з учнями; по-четверте, обов'язкове виконання вправ з метою закріплення навчального краєзнавчого матеріалу разом з учнями і врахування запланованого часу на уроці і самостійно вдома. У процесі попередньої організаційної роботи вчитель вносить певні корективи до планування уроку, а саме планує використання на кожному етапі методів та прийомів навчання, обґрунтовує доцільність реалізації принципів навчальної

діяльності, деталізує змістовні завдання уроку. Загалом організація уроків за краєзнавчими матеріалами потребує організації дій як учителя, так учнів. У свою чергу, організаційна діяльність учнів спрямована на засвоєння навчального матеріалу, стимулювання і мотивацію їх до краєзнавчої роботи. [49, с. 167–168].

Головне призначення краєзнавчого принципу полягає в тому, щоб дати можливість учням в знайомій місцевості спостерігати у повсякденній обстановці географічну дійсність у співвідношеннях і зв'язках її окремих компонентів, а результати спостережень використовувати на уроках для формування понять на отриманих реальних уявленнях, що складають основу географічної науки. Завдяки цьому усувається абстрактність географічних понять і механічне їх засвоєння. У шкільному курсі фізичної географії чимало таких понять, які можуть бути засвоєні тільки на основі краєзнавчого матеріалу. Наприклад, поняття про витрати води річкою, будову долини, ґрунту добре засвоюються, якщо їх вивчення самостійно проводиться учнями в реальній дійсності.

Навчання з використанням краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння географічних понять. Спираючись на конкретні знання про рідний край, учні розширюють свої уявлення до розуміння наукових закономірностей. Наприклад, уявлення про форми поверхні будуть правильними, якщо вони виникають в процесі їх безпосереднього вивчення і спостереження. І навпаки, залишаться завжди умовними і тому неміцними, якщо вони створювалися тільки на основі описів вчителя або підручника. Тому, якщо краєзнавчий матеріал буде зрозумілим, тоді учням легше засвоїти шкільний курс географії, який є його педагогічною цінністю. Краєзнавство дає можливість зв'язати багато питань різних дисциплін один з одним і використовувати їх для практичних цілей.

Реалізація краєзнавчого принципу в навчанні допомагає зв'язати теоретичні знання придбані в стінах школи з практичним застосуванням, наприклад: метеорологічні спостереження для сільського господарства. Завдяки

краєзнавству навчання географії будується на спостереженнях справжньої дійсності, а не на «словесних схемах». З цього випливає, що краєзнавство повинно служити в навчанні географії повсякденно і безперервно, а не бути тільки зв'язаним з роботою в краєзнавчих гуртках з обмеженою групою учнів або з турпоходів, що охоплює нерідко ще меншу кількість учнів [25, с. 222].

Отже, традиційною формою впровадження краєзнавчого принципу в загальноосвітній школі є урок. Краєзнавчі знання, одержані учнями на уроках стають основою у здійсненні краєзнавчого підходу в позакласній роботі. Використанням краєзнавчого матеріалу на уроці географії є важливою складовою, адже полегшує засвоєння географічних понять, а також застосовуючи знання про рідний край, учні розширюють свої уявлення до розуміння наукових закономірностей.

2.3. Експедиція як форма краєзнавчо-пізнавальної роботи

Однією із форм краєзнавчої роботи є проведення експедиції. Краєзнавчі експедиції умовно можна поділити на національні, регіональні та місцевого значення. На національному рівні краєзнавчі експедиції проводить Міністерство освіти. У 1990-х рр. було проведено всеукраїнську туристсько-краєзнавчу експедицію «Краса і біль України». Перший етап був екологічний і стартував з 1 червня 1992 р. до 1 січня 1993 р. Її учасники здійснювали роботу за такими двома напрямками: «Мальовнича Україна» (вивчення рослинного та тваринного світу, природних ландшафтів рідного краю) та «Скривджена земля» (виявлення неналежного ставлення до природи краю, вживання заходів із запобігання фізичному та хімічному забрудненню струмків, малих річок. Висадка дерев, очищення лісів, рекультивація земель, відновлення окремих видів флори і фауни України). У наступні роки відбулася Всеукраїнська історико-географічна експедиція «Мікротопоніми України». Головним завданням експедиції стало розширення і поглиблення знань з історії і географії

рідного краю. У 1995 р. за наслідками першого етапу експедиції було розглянуто 2,7 тисяч мікротопонімів із 22 областей України [1, с. 275].

Прикладом експедицій, проведених під егідою Міністерства освіти є наступні – «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край» та ін. Відповідно до Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію «Моя Батьківщина – Україна» учасники експедиції проводять краєзнавчу, пошукову, науково-дослідницьку роботу, збирають статистичну інформацію під час експедицій. За результатами проведення даної експедиції щороку відбувався конкурс краєзнавчо-дослідницьких робіт у такому форматі – районного, обласного та Всеукраїнського туру. Експедиція «Моя Батьківщина – Україна» проводиться за наступними напрямками: «Духовна спадщина мого народу», «Козацькому роду нема переводу», «Із батьківської криниці», «З попелу забуття», «Геологічними стежками України», «Географія рідного краю» [35, с. 135].

Учасники краєзнавчої експедиції «Геологічними стежками України» здійснюють дослідження певної місцевості за темами: природні геологічні пам'ятки регіону; родовища корисних копалин, кар'єрів будівельних матеріалів; нафтові та газові родовища; гірські породи, що використовуються в будівництві; небезпечні геологічні процеси в умовах техногенезу; використання водних ресурсів; сучасні геоморфологічні процеси на території області, району, населеного пункту. Допускається й інша тематика для дослідження, обрана самостійно; збирають колекції мінералів, гірських порід, палеонтологічних решток. У пошуковій і науково-дослідницькій роботі відображається зв'язок природничих наук (зокрема географії з геологією, ландшафтознавством, кліматологією, гідрологією, у пізнанні різних географічних процесів, які відбуваються на поверхні Землі), використання новітніх досягнень і методів фундаментальних наук – математики, фізики, хімії, біології. За напрямом «Географія рідного краю» учасники експедиції вивчають природу рідного краю, виявляють, обліковують пам'ятки природи, досліджують природні ресурси, унікальні ландшафти певного регіону України, досліджують природне середовище з урахуванням антропогенних змін, окреслюючи проблеми

раціонального природокористування і охорони природи, описують територіальні особливості розміщення промислового виробництва, сільського господарства, населення, транспорту тощо. Тут також відбувається конкурс робіт, де визначаються переможці та призери конкурсу [35, с. 135-136, 138].

Центри туризму і краєзнавства демонструють фаховий підхід і до проведення профільних (тематичних) експедицій. Працюючи за напрямом «Мальовнича Україна», учнівська молодь досліджувала природу рідного краю – його рослинний і тваринний світ, клімат, водоймища, типові ландшафти, пам'ятки паркової архітектури; вивчала історію природокористування, взаємини людини з навколишнім середовищем через господарство, побут, національні промисли, народні свята, обряди тощо; займалася фенологічними спостереженнями; створювала нові путівники та туристсько-краєзнавчі маршрути по мальовничих місцях рідного краю та інше [45, с. 6].

До регіональних краєзнавчих експедицій належать: фольклорно-етнографічна «До народних джерел» (Рівненська область), волонтерська еколого-археологічна «Замки Закарпаття» (Закарпатська область), етнологічно-краєзнавча «Чуття єдиної родини» (Житомирська область), фестиваль «Музейні перлини Миколаївщини» (Миколаївська область) та багато інших. Тобто, краєзнавча експедиція – це вища форма організації туристсько-краєзнавчої роботи. Від походів та екскурсій вона відрізняється більшим обсягом роботи та науково-дослідницьким характером, що вимагає старанної підготовки учасників. В організації та проведенні експедицій переважає дослідницька робота, виконання якої передбачає вивчення методики дослідження, засвоєння теоретичних знань та вироблення практичних навичок дослідження певних явищ, подій, що відбувалися на відповідній території краю.

Розпочинати підготовку експедиції варто з визначення конкретної мети і завдань, які залежать від рівня розвитку і підготовки дітей, від потреб у дослідженні теми чи об'єкта, від району подорожі тощо. Інколи, навпаки, мета визначає район експедиції (один або декілька) для дослідження обраної теми. Мета експедиції може полягати у всебічному та ґрунтовному вивченні рідного

краю як складової нашої держави, розвитку учнівського інтересу до дослідництва, формуванні у школярів практичних навичок цілеспрямованого краєзнавчого пошуку, прагненні до самовдосконалення і саморозвитку, зборі та систематизації краєзнавчих матеріалів у музеях при навчальних закладах. Однією із важливих умов проведення експедиції є формування складу учасників експедиції. Процес комплектування групи є тривалим та відповідальним. Варто пам'ятати, що чим раніше група буде укомплектована, тим більше часу буде на підготовку до експедиції. До її складу можуть входити як діти з одного класу, класів з паралелі, так і учні з різних класів, які відвідують краєзнавчий гурток, але різниця у віці не може бути більшою за 1–2 роки, бо вікові особливості та відмінності у фізичній і психологічній підготовці, різні. Кількісний склад групи залежить від завдань експедиції та району досліджень і може коливатись від 5 до 12–15 осіб [35, с. 139–140].

Тематика краєзнавчих експедицій досить різноманітна і залежить від потреб місцевих наукових і господарських установ у матеріалах краєзнавчого характеру, від зв'язків школи з певними організаціями, рівня наукової підготовки вчителя, а також від підготовки старшокласників до краєзнавчих експедиційних досліджень. Починаючи з розвідок краєзнавчого характеру (вивчення та облік родовищ корисних копалин, виявлення та облік ділянок, де ростуть лікарські рослини, ягоди, гриби, виявлення та облік забруднених водойм, тощо) набуваючи теоретичних знань і практичних навичок, юні дослідники з часом виконують і складніші науково-практичні завдання (пошуки покладів корисних копалин, дослідження структури ґрунтів, вивчення місцевих річок, озер, боліт та ін.) [28, с. 32].

До експедицій місцевого значення можна віднести наступні напрями краєзнавчо-географічних експедицій: краєзнавчо-етнографічні, краєзнавчо-екологічні, природознавчі, історико-краєзнавчі та ін. Основні етапи експедиції – це підготовчий, польовий (проведення) та заключний (камеральний). Під час підготовчого періоду учні ознайомлюються із програмою та методикою проведення певного виду краєзнавчих досліджень, вивчають джерела

інформації про територію дослідження, розробляють план роботи або схему маршруту (у випадку туристсько-краєзнавчої експедиції). Польовий період – це дослідження, що проводять під час експедиції територією краю з метою безпосереднього відбору потрібних зразків, вивчення взаємозв'язку та впливу між компонентами ландшафту, ознайомлення із економічними особливостями регіону, ознайомлення із умовами та ресурсами краю та ін. Під час польового етапу використовують метод спостереження, метод опитування та збору інформації, зразків, бесіди з місцевим населенням, проведення анкетування та ін. Обробка матеріалів експедиції може проводитись як під час заключного етапу, так і після завершення експедиції у формі складової частини позакласної роботи гуртка чи оформлення колекції мінералів та корисних копалин, гербаріїв рослин та інших експонатів для шкільного музею. На заключному етапі відбувається оформлення документації, звіту або реферату, виготовлення нових експонатів для шкільного краєзнавчого музею тощо. Регіональні та локальні експедиції варто організовувати під час літніх канікул як завершальний метод роботи краєзнавчого гуртка чи секції. Здебільшого краєзнавчі експедиції на регіональному та локальному рівнях організовують з метою реалізації науково-дослідної та оздоровчої функції, що забезпечується поєднанням цікавого дослідження, ознайомлення з особливостями природи, населення та культури регіону [35, с. 141].

Для успішного проведення експедиції адміністрація школи та керівник в період підготовки здійснюють чимало організаційних заходів. Директор школи видає наказ про проведення експедиції, призначає керівника та його заступника, затверджує персональний склад учасників, контролює проходження групою відповідних пунктів, дотримання контрольних, визначає обов'язки і права керівника, проводить інструктаж під розписку, чітко визначає обов'язки і права члена експедиції, правила безпеки. А по закінченні заслуховує на педраді інформацію про наслідки експедиції, затверджує фінансовий звіт, приймає звіт керівника експедиції іншу документацію, знайдені предмети. Керівник експедиції повинен ознайомити учасників з

«Правилами проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України», зокрема – обов'язками і правами учасника подорожі; організувати всебічну підготовку учасників експедиції, підготувати картографічний матеріал, розробити план та графік подорожі, визначити контрольні пункти і термін проходження маршруту, заходи з техніки безпеки, ознайомити з ними учнів; розробити план дослідницької краєзнавчої роботи та інших заходів; організувати підбір і підготовку необхідного спорядження, продуктів харчування, медикаментів; провести збори батьків, учнів – учасників експедиції; провести інструктаж учасників експедиції з техніки безпеки її проведення під розписку в зошиті інструктажу; виконати інші підготовчі дії. Під час проведення експедиції: дотримуватись затвердженого маршруту і плану роботи; регулярно інформувати керівництво закладу про проходження маршруту, хід експедиції; не допускати розділу групи, відставання від групи, від'їзду окремих членів групи без супроводу дорослих; у разі нещасних випадків повідомити керівника закладу і вжити необхідних заходів для надання допомоги потерпілим. Пам'ятати: керівник та його заступник несуть відповідно до чинного законодавства відповідальність за життя, здоров'я учнів та безпеку проведення подорожі [41, с. 55–56].

Таким чином, у проведенні краєзнавчої роботи з географії важливе місце відіграють експедиції, адже під час такої форми роботи посилювався науково-пізнавальний інтерес до рідного краю, гуртується колектив однодумців, формуються необхідні для подорожі інтелектуальні, моральні, фізичні і вольові дані. Разом із тим, результат експедиції залежить від рівня підготовки, насамперед – науково-теоретичного та методів експедиційного дослідження.

2.4. Екскурсійні форми краєзнавчої діяльності

Формування в учнів географічних знань та світогляду відбувається не лише в умовах класно-урочної системи. Така робота поєднується із позакласною пошуковою діяльністю школярів та екскурсійною роботою.

Екскурсія (від лат. *excursio* – поїздка) – відвідування визначних об'єктів (пам'яток культури, музеїв, підприємств тощо), форма й метод набуття знань. Проводиться, як правило, колективно під керівництвом екскурсовода. Екскурсії виникли наприкінці XVIII ст. як метод навчання, що сприяє розвитку спостережливості, навичок самостійної роботи [39, с. 90].

Навчальна екскурсія є організованою і найбільш масовою формою навчання, завдяки якій учні сприймають і засвоюють навчальний матеріал, де можна побачити об'єкти, що вивчаються і безпосередньо ознайомитися з ними. Як дидактичну категорія, навчальна екскурсія відрізняється від інших форм навчальних занять специфікою організації пізнавальної діяльності учнів. Під час екскурсії учні активно сприймають в дійсності об'єкти, предмети, процеси, явища в їхньому природному середовищі, в звичайних режимах функціонування. Основним методом пізнання є спостереження під керівництвом вчителя живої реальності, аналіз її сутності, яке доповнюють записи вражень, складання схем. Екскурсії мають за мету формування в учнів уміння спостерігати за навколишнім світом, сприяти розвитку наукового мислення, інтересу до навчального, вивченого матеріалу. Через екскурсії розвивається пізнавальна діяльність учнів [38, с. 146].

Навчальні екскурсії ставлять за мету практично закріпити теоретичні знання, здобуті на уроках, відповідно до шкільної програми з географії. Екскурсії охоплюють учнів усіх класів, їх проводять протягом навчального року. Особливе місце вони займають у шкільних програмах з географії. Позапрограмні туристсько-краєзнавчі екскурсії мають в основному дослідницький характер, їх мета ширша: вивчити свій населений пункт, мікрорайон, місто, область, господарські і культурні центри, історичне минуле і перспективи на майбутнє.

Екскурсії бувають різними за змістом, місцем і способом пересування. За змістом екскурсії поділяють на оглядові і тематичні. Оглядові екскурсії присвячують минулому і сучасному розвитку рідного міста чи села. Тематичні екскурсії завжди присвячують певній темі, що як правило, висвітлює окремий

історичний період, одну подію або явище. За місцем проведення розрізняють екскурсії по місту, музейні, природознавчі, виробничі [11, с. 16–17].

Шкільна програма передбачає осінні, зимові та весняні екскурсії, літні завдання зі збору краєзнавчого матеріалу, елементарні фенологічні спостереження і т. д. Мета екскурсії визначається змістом матеріалу, що вивчається, а саме: попереднє накопичення уявлень; збирання ілюстративного матеріалу; закріплення матеріалу; вироблення умінь і навичок самостійної роботи на місцевості. Основними методами роботи на екскурсіях є групові спостереження; їх поєднують із самостійною роботою учнів. Спостереження дозволяють не тільки познайомити учнів із різноманітними явищами і процесами, які відбуваються у природі, з господарською діяльністю людей, але і показати взаємний зв'язок фізико- і економіко-географічних явищ, підвести до розуміння природи як єдиного цілого, яке безпосередньо розвивається, і в якому все зв'язано і взаємообумовлено. Вони вчать орієнтуватися на місцевості, вимірювати відстані та знімати план місцевості, збирати зразки гірських порід і ґрунтів, розрізняти сільськогосподарські культури, породи дерев, розпізнавати корисні копалини тощо [30].

Проведення екскурсії вимагають від керівників та екскурсоводів ретельної попередньої підготовки і вмілого проведення. Вони мають великі дидактичні переваги над класними заняттями і відзначаються високою педагогічною ефективністю. Досвід організації та проведення екскурсій у школі засвідчує їх величезну роль у навчальному процесі, особливо при викладанні географії. На екскурсіях учителі разом із своїми вихованцями мають справу із такими об'єктами, явищами і процесами, які наочно можна показати лише в природі. Екскурсії на природу і на виробництво мають велике значення для виховання в учнів почуття патріотизму, в усій повноті пізнається рідний край. Нині, коли питання раціонального природокористування та охорони природи набули першорядного значення, роль екскурсій у природу ще більше зростає. Доцільність екскурсій впливає вже із змісту програм шкільних курсів географії і зумовлюється необхідністю викладання цього предмета повною

мірою на локальному, тобто краєзнавчому матеріалі. В свою чергу, насичення програм ілюстративним місцевим матеріалом можливе лише в результаті проведення екскурсій. Таким чином, екскурсія є одним із основних засобів вивчення рідного краю під час одно- і багатоденних туристських подорожей.

Як і урок, екскурсія, має свою мету, тему, план і свої методи роботи. Мета екскурсії визначається змістом матеріалу, що вивчається, а саме: попереднє накопичення уявлень; збирання ілюстративного матеріалу; закріплення матеріалу; вироблення умінь і навичок самостійної роботи на місцевості. Основними методами роботи на екскурсіях є групові спостереження: їх поєднують із самостійною роботою учнів [23, с. 26–27].

Екскурсії, які проводяться за навчальною програмою з географії, є одним із видів уроку. На уроці-екскурсії процес навчання реалізується не в умовах класного приміщення, а в природі, під час безпосереднього спілкування учнів з об'єктами і явищами природи. Ефективність уроку-екскурсії залежить, насамперед, від підготовки його вчителем. Робота здійснюється в такій послідовності: 1) визначення теми уроку-екскурсії з програмою географії; 2) визначення виду уроку; 3) складання предметного змісту уроку екскурсії за підручником географії; 4) конкретизація змісту до тих об'єктів, які є на місці екскурсії; 5) визначення освітньої, розвиваючої і виховної мети уроку; 6) розробка методики; 7) вибір необхідного обладнання. Навчальні екскурсії можна поділити на однотемні та багатотемні, які іноді можна об'єднати в групу тематичних екскурсій [38, с. 147–148].

Після проведення навчальної екскурсії обов'язковим є аналіз підсумків, зокрема усне опитування, використання даних під час наступних уроків. За потреби наслідки екскурсії можна оформити у вигляді стенда, плаката, альбому тощо. Як відомо, екскурсії поділяють на тематичні та комплексні. Тематичні проводяться у зв'язку із вивченням однієї або кількох взаємопов'язаних тем одного навчального предмета, комплексні – на основі взаємопов'язаних тем кількох навчальних предметів. Календарні плани екскурсій складаються на півріччя та затверджуються керівництвом школи, а теми екскурсій визначено

програмами навчальних дисциплін. Збільшення кількості навчальних екскурсій є неодмінною умовою виконання навчальної програми та документів МОН із географії. Учнів необхідно ознайомити з правилами поведінки на природі. Завчасно намітити спеціальні дослідницькі завдання, підготувати спеціальне обладнання для вивчення геологічної будови, ґрунтів, рослинного і тваринного світу, водних об'єктів. На місцевості дослідник природи повинен добре орієнтуватись: уміти визначати своє місцезнаходження відносно навколишніх предметів, відстані та напрям руху. На місцевості закріплюються вміння орієнтуватися за компасом і місцевими об'єктами, визначати напрям руху на заданий орієнтир. Важливим, із методичного боку, є аналіз кожної екскурсії. Для цього необхідно узгодити план екскурсії, розроблений учителем, поспілкуватися з учнями до та після екскурсії, ознайомитися з матеріалами, їх змістом та оформленням [39, с. 91].

Отже, екскурсія – наочний метод отримання знань, який має великі дидактичні переваги над класними заняттями і відзначаються педагогічною ефективністю. Під час екскурсій учні на конкретних прикладах переконуються у практичному значенні географічних знань і досліджень для господарської діяльності людини. Для досягнення ефективності від такого роду занять, екскурсія потребує від учителя ретельної попередньої підготовки і проведення.

2.5. Музейні форми краєзнавчої роботи

У класифікації музеїв вирізняються музеї природничо-історичного профілю, які збирають, зберігають, вивчають і експонують різноманітні природничі матеріали: геологічні, петрографічні, мінералогічні, ботанічні, палеонтологічні, зоологічні та ін. Одним із найбільших природничо-історичних музеїв в Україні є Центральний науково-природознавчий музей АН України, відкритий 1973 р. в Києві. Він складається з кількох музеїв: геологічного, палеонтологічного, ботанічного, палеонтологічного, зоологічного та археологічного. Фонди музею величезні – кілька мільйонів експонатів, котрі в

історико-хронологічній послідовності відтворюють історію Землі, зародження її рослинного та тваринного світу, походження людини, розвиток матеріальної культури за первісної доби і в пізніші часи, а також ознайомлює з сучасною фауною і флорою [46, с. 148].

Найпоширенішу групу музеїв комплексного профілю представляють краєзнавчі музеї, які створюються на основі вивчення особливостей історичного розвитку природи, господарства і населення конкретної території. У кожному обласному центрі України є краєзнавчі музеї, що відтворюють історію регіону та його природничо-історичні пам'ятки від зразків мінералів, колекцій рослин, опудала звірів та ін.

Поряд з державними музеями функціонує велика кількість музеїв на громадських засадах. Різноманітністю громадських музеїв є шкільні музеї, які організовуються у школах, адже вони важливі центри шкільного краєзнавства. За наявності в загальноосвітньому навчальному закладі музею він стає чи не основним центром шкільного краєзнавства. Особливо після 28 жовтня 2008 року – IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України, прийняття нового статуту, який зафіксував її національний статус, творчий характер, перехід від масової організації до вузькопрофесійної, а отже – ліквідацію первинних осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців у тих школах, де вони функціонували. Цю роль музеїв визначає, передусім, те, що вони поглиблюють і реалізують функції шкільного краєзнавства – освітньо-пізнавальну, пошуково-дослідну, суспільно корисну і виховну. Соціальні функції музею (його суспільне призначення, роль стосовно суспільства) і завдання – адекватні завданням і суспільному призначенню краєзнавства. Основними функціями музею є також освітньо-виховна, реставрації і консервації зібраних музейних предметів, науково-дослідна, яка реалізується на основі зібраних музейних матеріалів на етапах як створення, так і функціонування музею, суспільно-корисна. Функції знаходять поглиблення в завданнях, які вирішують шкільні музеї. Основними завданнями шкільного музею є: залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньоестетичної та

природоохоронної роботи; формування в шкільній молоді соціально-громадянського досвіду на прикладах історичного минулого України; розширення і поглиблення загальноосвітньої та професійної підготовки учнів засобами позакласної, позашкільної роботи; надання допомоги педагогічному колективу навчального закладу у впровадженні активних форм роботи з школярами; виявлення, вивчення, охорона і популяризація пам'яток історії, культури і природи рідного краю [41, с. 124].

Шкільний музей є ефективним осередком навчання. Експозиція музею дає змогу з найбільшим ефектом використати ілюстративний матеріал для глибокого засвоєння учнями шкільної програми з географії. Музей відкриває великі можливості для організації самостійної творчої роботи учнів, які під керівництвом учителя під час екскурсій чи туристсько-краєзнавчих походів рідним краєм накопичують краєзнавчий матеріал. Основні відмінності між шкільними та державними музеями полягають в наступному: обмеженість території систематичного збирання експонатів (особливо за участі учнів), менший розмах експозицій, невеликі можливості для збереження експонатів, пристосованість експозицій музею до проведення навчально-виховної роботи з учнями. Основними напрямками роботи музеїв є культурно-освітній, науково-дослідний, музейно-організаційний, освітньо-виховний, навчально-програмний, експозиційний, організаційно-масовий (організація вільного часу школярів) напрями, комплектування музейних зібрань. Шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності та громадської активності учнів у процесі збирання, дослідження, обробки та оформлення матеріалів, які мають науково-пізнавальну та виховну цінність. Специфіка організації шкільних музеїв полягає у збиранні експонатів, які характеризують особливості краю. Найголовніша особливість музеїв полягає у накопичуванні та експонуванні першоджерел й оригіналів предметів, які безпосередньо пов'язані з розвитком природи, соціально-економічних, історичних, етнокультурних умов та життя населення певного краю.

Планування діяльності музеїв є необхідною умовою успішної роботи. Робота шкільного музею здійснюється за річним та поточним планами, які розробляються музейною радою. З метою використання матеріалів музею у навчально-виховному процесі, план роботи музею погоджують із робочими планами вчителів-предметників, класних керівників та планами гурткової роботи. Окремо розробляють плани пошуково-експедиційної, фондової, експозиційної та екскурсійно-масової роботи. Діяльність краєзнавчого музею тісно пов'язана з роботою туристсько-краєзнавчих та інших гуртків загальноосвітнього закладу. З часом шкільний музей перетворюється у пошуково-творчу лабораторію педагогічного колективу, в якій проводять науково-педагогічну обробку зібраних матеріалів, створюють дидактичні посібники для навчально-виховного процесу. Тобто, шкільні музею виступають організаційно-методичними центрами шкільного краєзнавства, сприяючи розширенню освітнього світогляду та наукових інтересів учнів, професійних здібностей вчителів. Освітньо-виховний напрям роботи музею зорієнтований на розв'язання загальноосвітніх завдань, що пов'язані із розвитком самостійного оволодіння методами пізнавальної діяльності та активності учнів. З іншого боку, цей напрям полягає у використанні специфічних особливостей експозиції – здатності викликати у відвідувачів конкретні чуттєві враження, використовуючи наочно-образне мислення, та на цій основі створювати умови для розвитку пізнавальної діяльності учнів та формування знань. Шкільні музеї забезпечують основу для виховного впливу, адже пізнання через емоції є найбільш ефективним шляхом формування переконань, моральних цінностей, норм поведінки та естетичного виховання. Крім того, шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності та громадської активності школярів [35, с. 158, 161].

Особливістю шкільних музеїв є те, що вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи. Кращі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, що відкривають значні можливості

підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Профіль шкільного музею залежить як від напряму навчально-виховної роботи в школі, так і від особливостей конкретної місцевості. Найпоширеніші в школах музеї широкого профілю, що відображають особливості природи, історії, економіки і культури свого регіону. Планування діяльності музею є необхідною умовою її успішної роботи. Робота шкільного музею здійснюється за перспективним, річним і поточним планами, які розробляються музейною радою. З метою використання матеріалів музеїв у навчально-виховному процесі плани роботи музею погоджуються з робочими планами вчителів предметників, класних керівників та планами шкільної гурткової роботи. Окремо складають плани пошуково-експедиційної, фондової, тематико-експедиційної та екскурсійно-масової роботи. Навколо краєзнавчого музею розгортається діяльність шкільних туристсько-краєзнавчих гуртків, що працюють за певними напрямами пошуково-дослідницької роботи. Діяльність музею сприяє правильному вибору тем і напрямів наступної роботи з вивчення рідного краю. З роками діяльність шкільного музею виходить за рамки шкільного життя він стає пошуково-творчою лабораторією творчого колективу, в якій здійснюється науково-педагогічна обробка зібраних матеріалів. Створюється дидактичні посібники для навчально-виховного процесу. Шкільні музеї перетворюються на організаційно-методичні центри шкільного краєзнавства, сприяючи розширенню загальноосвітнього кругозору і спеціальних знань учнів формуванню у них наукових інтересів. Освітньо-виховний напрям значною мірою зорієнтований на розв'язання загальноосвітніх завдань, адже з одного боку краєзнавці в музеї мають можливість оволодівати прийомами самостійної пізнавальної діяльності, розширювати свій кругозір, а з другого – сприймання експозиції потребує значних інтелектуальних зусиль, що сприяє формуванню особистої активності учнів. Виховний вплив музею значною мірою базується на використанні специфічних особливостей експозиції – можливості викликати у відвідувачів конкретні чуттєві враження, наочно-образне мислення і на цій основі створювати умови для пізнавального процесу і передачі знань. Наочність

не лише стимулює спостережливість, а й сприяє формуванню навичок, предметного сприйняття, коли спираються на вивчення конкретного експоната, реліквії [20, с. 93, 95].

Навчально-програмний напрям передбачає безпосереднє використання музейної експозиції і музейних фондів зібрань для навчання учнів. Воно здійснюється як з допомогою організованих форм, так і шляхом самостійної роботи школярів за навчальною програмою. У шкільній практиці склалися різноманітні форми використання музейної експозиції і фондів матеріалів на уроках: 1) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій; 2) використання вчителем музейних експонатів як наочних посібників на уроці; 3) організація бесід ;) підготовка доповідей і повідомлень учнів з матеріалів екскурсії на уроці; 5) написання творів, пов'язаних з одержаними враженнями і здобутими знаннями в музеї; 6) організація шкільних факультативів [20, с. 96].

Робота музеїв базується на музейних фондах, що складають експозицію. Саме через зміст експозиції, де поєднуються науковість і образність, висвітлюються з допомогою різноманітних методів експозиційний матеріал, відбувається залучення відвідувачів музею до першоджерел і створюються умови для здійснення на основі експозиції освітньо-виховної функції. Є різні методи побудови музейних експозицій, серед яких найпоширеніші тематичний, систематичний та ансамблевий. Основу тематичної експозиції складають експозиційні комплекси, які об'єднані в підтеми, теми, розділи. У музеях вузького профілю – геологічних та ботанічних для подачі матеріалу використовують наукову систематику відповідної галузі знань. Ансамблева експозиція є характерною для музеїв-природи, що будуються за ландшафтним принципом, використовують метод ансамблевої експозиції – діораму, яка відтворює ділянки окремих природних комплексів. Краєзнавча експозиція за своїм змістом повинна мати яскраво виражену навчально-методичну направленість, а за зовнішнім виглядом відповідати певним вимогам музейного експонування. Високий навчально-методичний рівень і естетично-закінчене за

формою вирішення експозиції залежить від краєзнавчого кругозору вчителя. Для організації краєзнавчої шкільної експозиції наведемо орієнтовний зміст стендів фізико-географічного відділу шкільного краєзнавчого музею: 1) Географічне положення нашої області (міста, району, села); 2) Геологічна будова і корисні копалини; 3) Рельєф; 4) Кліматичні умови; 5) Внутрішні води; 6) Ґрунтово-рослинний покрив і тваринний світ; 7) Типові природно-територіальні комплекси; 8) Охорона природи [11, с. 81-82].

Географічна експозиція шкільного краєзнавчого музею є результатом творчої праці вчителя та учня. Створення експозиції шкільного музею передусе поступове, систематичне накопичення місцевого географічного матеріалу, який збирають в ході польових досліджень на екскурсіях і під час походів, стаціонарних спостережень, екскурсій на підприємства, пошукові роботи в музеях, архівах та інших закладах. Зібраний матеріал дає можливість спочатку оформити краєзнавчий куточок, а в подальшому із збільшенням експонатів створити краєзнавчий музей. Створення спершу краєзнавчого куточка, виправдано тим, що учні бачать результати своєї праці, а відтак у них підвищується зацікавлення краєзнавчою роботою.

Завдання географічної експозиції географічного музею полягає в тому, щоб використовуючи наочність, доступність, переконливість і емоційність, властиву предметному показу, дати можливість учням отримати найбільш повне уявлення про свій край (область, район, село, місто тощо). Оскільки шкільний краєзнавчий музей має перш за все навчально-виховне призначення, то зміст його експозиції і вся його діяльність будується у відповідності з вимогами шкільної програми з географії і спрямована на поглиблене й ґрунтовне засвоєння основ географічної науки [34, с. 94].

Основними експонатами географічного відділу краєзнавчого музею є картосхеми, графічні зображення (діаграми, картограми, графіки, схеми, таблиці), колекції, гербарії, макети, чучела тварин, муляжі, картини, фотографії тощо. Крім того у музеї зберігаються матеріали походів, екскурсій по рідному краї, колекції листівок і картин із сюжетами про рідний край, каталог

літератури, краєзнавча література, довідники, путівники, розроблені і описані туристські маршрути. Бажано також мати в музеї картотеку краєзнавчих об'єктів та картотеку краєзнавчих походів і екскурсій по рідному краю [11, с. 80].

Особливість шкільного краєзнавства полягає в домінуванні освітньо-пізнавальної діяльності. У відповідності з принципами доступності, природо-відповідності можна говорити про три етапи (рівні) шкільної краєзнавчої роботи: 1. Отримання учнями готових знань з пояснень учителя та навчальних посібників. 2. Самостійне отримання знань про рідний край з публікацій періодики, знайомства з музейними експонатами. 3. Вивчення рідного краю в процесі поглибленої науково-пошукової роботи за різними джерелами. Тому велику роль у передачі новим поколінням знань про рідний відіграють екскурсії – форма культурно-освітньої діяльності музею, заснована на колективному огляді об'єктів музейного показу під керівництвом екскурсовода за певною темою і маршрутом з пізнавальною, освітньою, науковою та виховною метою. За характером тематики розрізняють оглядові, тематичні та ігрові (рольові) екскурсії, за цільовим призначенням – загальноосвітні, навчальні, методичні [41, с. 125, 126].

Організуючи екскурсію, потрібно мати чітке уявлення про те, що екскурсанти будуть бачити, чути, відчувати і до яких висновків вони можуть пройти. Основою екскурсії є наявність двох основних елементів – показів і розповіді. Показ – це спостереження об'єкта під керівництвом екскурсовода. При показі відбувається не лише спостереження музейного об'єкту, а й аналіз з різних точок зору. Розповідь на екскурсії, як правило, є доповненням наукового матеріалу. Правильне поєднання показу і розповіді дає можливість досягти високої ефективності екскурсії. Організація екскурсії у шкільному музеї значною мірою підсумовує працю тих, хто створював музей. Підготовка екскурсії і її проведення потребують від екскурсоводів серйозного ставлення, мобілізації багатьох знань, умінь, навичок, креативу. Підготовка учнів-екскурсоводів заслуговує особливої уваги. Як правило, найкращими

екскурсоводами стають ті краєзнавці, які беруть активну участь у комплектуванні фондів і побудуванні експозиції [20, с. 116, 120].

Отже, важливим центром урочної та позаурочної краєзнавчої роботи з географічного краєзнавства є музеї, котрі умовно можна поділити на вузькопрофільні – природничі, обласні краєзнавчі та шкільні. Саме вони є дієвим фактором активізації навчально-виховного процесу, місцем накопичення й збереження пам'яток історії і природи культури. Осередок географічного краєзнавства – шкільний музей, покликаний відновити знання про розвиток регіону, його особливості та сприяючи розширенню загальноосвітнього кругозору і спеціальних знань учнів і формуванню у них наукових інтересів.

2.6. Позакласні гуртки з географічного краєзнавства

Однією із найпоширеніших форм краєзнавчої роботи з географії є гурток, який об'єднує групу учнів, котрі займаються поглибленим вивченням рідного краю. Головним завданням краєзнавчих гуртків є прищеплення учням любові та поваги до свого краю, шани до своїх пращурів, підвищення інтересу до історико-культурних пам'яток та формування бережливого ставлення до природи. Робота краєзнавчо-туристських гуртків підпорядкована вимогам програм, які розроблені Міністерством освіти України. Діяльність гуртків будується на основі принципів ділового, дружнього і творчого співробітництва з вихованцями. Вона відзначається вимогливістю до знань учнів та творчого використання передового педагогічного досвіду. В основу практичної діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків покладена ідея того, що краєзнавство – це ефективний засіб формування світогляду та розуміння географічної картини світу, пізнання довкілля, залучення до національної культури, традицій, звичаїв, побуту населення рідного краю, виховання громадянина патріота. Особливу увагу в процесі організації роботи гуртка варто звертати на розвиток почуттів гуртківців, адже почуття значно сильніші

від знань та ідей, сприйнятих самим лише розумом. Почуття любові до рідної землі, свого народу, його мови, мистецтва, культури, звичаїв, традицій, а також почуття відповідальності за долю держави, за своє майбутнє та почуття обов'язку в додержанні правових і морально-етичних норм в усіх аспектах життєдіяльності людини становлять те емоційне підґрунтя, на якому визрівають і проявляються громадянська позиція та поведінка людини. Важливо зазначити, що гуртки туристсько-краєзнавчого спрямування організують як в закладах освіти, так і в позашкільних установах. Але є певні відмінності в організації їх діяльності [35, с. 145].

Членами гуртка стають учні, які цікавляться предметом. Для забезпечення наступності в роботі гуртка, цілеспрямованого розширення і поглиблення знань учнів, для розвитку в них практичних умінь і навичок треба добиватися стабільності його складу. Визначаючи зміст роботи гуртка, необхідно враховувати вікові особливості учнів, рівень їх підготовки. У школах, де працює один учитель географії, не обов'язково організувати гуртки в окремих класах. Доцільно створити один гурток і розробити такий план роботи, би задовольняв би інтереси учнів усіх класів. Важливо, щоб члени гуртка були ініціаторами в організації і проведенні масових заходів (походів, конференцій, вечорів) для усієї школи. Заняття гуртка проводяться в позаурочний час, два-чотири рази на місяць. План роботи складається на кожне півріччя. У спеціальному журналі ведеться облік роботи [11, с. 13–14].

Членами шкільного гуртка стають школярі, які цікавляться географією, історією. Для забезпечення принципу наступності в роботі гуртка, а також розширення й поглиблення знань учнів, розвитку їх практичних умінь та навичок важливо добиватися сталого складу учасників. У процесі організації гуртка в школі тематика та його зміст роботи впливають із об'єктивної необхідності патріотичного виховання учнів та формування свідомих громадян України. Зазвичай у школі створюють різновіковий гурток з певними секціями, в яких займаються до 10 учнів. Заняття гуртка проводяться у позаурочний час один-два рази на тиждень. План роботи складається на кожне півріччя.

Стосовно позашкільних закладів освіти, в яких реалізується туристсько-краєзнавча робота з учасниками гуртків, є певні відмінності. По-перше, у процесі організації гурткової роботи у позашкільних закладах є можливість реалізувати принцип добровільності, організувати діяльність гуртківців за певними інтересами, розвивати їхню самостійність та ініціативність. Тому і керівник гуртка є відносно вільним у виборі змісту гурткової роботи та може зосередитися на найбільш актуальних проблемах регіонального розвитку. По-друге, урізноманітнення форм організації діяльності гуртківців туристсько-краєзнавчого профілю, включення їх у різні види діяльності (як фізичної, так і розумової) створює можливість для врахування їхніх індивідуальних особливостей, що значно активізує процес взаємодії, посилює вплив на розвиток ціннісно-мотиваційної, вольової, чуттєво-емоційної, пізнавальної сфер особистості. З цього випливає необхідність покласти в основу організації навчально-виховного процесу у гуртках найважливіші положення особистісно-орієнтованого підходу, центром якого є дитина, її здібності, розвиток творчих сил особистості. По-третє, у процесі залучення вихованців до туристсько-краєзнавчої діяльності відкриваються більші можливості для формування у них практичних умінь. Діти старшого шкільного віку обов'язково мають не лише засвоювати певні знання, але й застосовувати їх на практиці задля користі довкілля та суспільства в цілому. В основу організації навчально-виховного процесу в гуртках покладено організаційно-технологічні ідеї щодо розвитку творчих здібностей особистості, а саме: активізація навчання за рахунок застосування розвивальних педагогічних технологій, зокрема: технологій навчальних досліджень, а також проєктних, інформаційних технологій, технологій «мозкового штурму», розв'язання евристичних, дослідницьких завдань з поступовою передачею вихованцям ініціативи в організації групової або індивідуальної творчої діяльності; творча взаємодія між педагогами та учнями, що сприяє вільному вибору дітьми форм і засобів діяльності, їх творчій винахідливості, розкутості, домінуванню власної пошукової або дослідницької практики над репродуктивним засвоєнням знань, умінь і навичок;

індивідуалізація освітньої діяльності в контексті особистісного зорієнтованого підходу, що сприяє створенню умов для розвитку специфічних особистісних функцій вихованців як суб'єктів творчого навчально-виховного процесу відповідно до власних уподобань і пізнавальних запитів. Творча та пошукова діяльність учнів базується на різноманітних формах організаційно-масової роботи. У роботі з усіма віковими категоріями важливим є проведення масових заходів еколого-натуралістичного, мистецького, краєзнавчого, декоративно-ужиткового, пошуководслідницького, експериментального, спортивно-туристського, соціально-гуманітарного та інших напрямів освіти. Теоретична робота учнів повинна мати тісний зв'язок з практикою, збагачуватись спостереженнями в навколишньому середовищі, з практичними вміннями і навичками, що формуються під час стаціонарних та польових досліджень (природничого, екологічного, рекреаційного, туристсько-краєзнавчого характеру), мати суспільно корисне значення. Дослідницький характер діяльності сприяє розвитку в учнях самостійності, допитливості, професійної орієнтації й виховує справжній пізнавальний інтерес. Невід'ємною формою проведення занять гуртка є спостереження за природними процесами та явищами. Їх використання є необхідною умовою формування наукового світогляду учасників. Навчальні програми гуртків та програма виховання учнівської молоді засобами краєзнавчого та спортивного туризму базуються на наступних напрямках організації роботи: історія розвитку краєзнавства, екологія, геологія і природа рідного краю; дослідження народних традицій, звичаїв і обрядів; фізична культура та загартування. Реалізуються вони засобами включення гуртківців у різнопланову, цікаву для підлітків суспільно-корисну, науково-пізнавальну, дослідницько-пошукову діяльність, яка передбачає виявлення і дослідження різних аспектів природи та економіки краю, поглиблене дослідження його історії, облік цінних краєзнавчих об'єктів, збір і обробку матеріальних цінностей і документів, що характеризують місцеву природу, господарство, специфіку і особливості побуту населення рідного краю, розробку проєктів господарського застосування виявлених ресурсів,

поліпшення благоустрою населеного пункту, популяризацію природничих та господарських знань про регіон серед населення тощо. Важливо враховувати, що сильнопідіючим фактором соціальних установок і ціннісних орієнтацій дитини в шкільному віці є особистість наставника. Саме від його особливостей характеру, стилю відносин з вихованцями, системи педагогічних прийомів і способів взаємодії з учасниками гуртка, від рівня його педагогічної культури залежить ефективність роботи гуртка. Необхідно зазначити наступні якості керівника гуртка: любов до людей, вміння спілкуватися з ними, довіра, розуміння, терпіння, чуйність, доброзичливість, щирість у взаєминах із ними; високий рівень культури, широкий кругозір, наявне почуття гумору, здатність до критичного мислення та вміння швидко приймати рішення; твердість і рішучість характеру, упевненість у собі, сила волі, зацікавленість у розвитку гуртка та його учасників; самовіддача; високий рівень розвитку сприйняття та уяви й т. д. вміння підтримувати сталий інтерес учнів до пізнавальної діяльності [35, с. 146–147].

На сучасному етапі розвитку освіти пріоритетна роль серед методів та форм роботи туристсько-краєзнавчого гуртка належить інтерактивним методам, що ґрунтуються на демократичній взаємодії між усіма учасниками. Вони спрямовані на самостійний пошук істини та сприяють формуванню критичного мислення й розвитку творчого потенціалу дитини. До таких методів належать: метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, «мозкові атаки», ситуаційно-рольові ігри, інтелектуальні аукціони, створення проблемних ситуацій та ін. Важливо на заняттях гуртка використовувати методи, що сприятимуть формуванню екологічної культури та бережливого ставлення до природи. Варто приділити увагу вивченню рослин місцевості, які занесені до «Червоної книги України», залученню гуртківців до різноманітних екологічних акцій («Допоможи птахам», «Посади дерево», «Свідоме природокористування», «Сортування сміття» й т. д.).

Особливості побудови програми краєзнавчого гуртка ми розглянемо на основі навчальної програми з позашкільної освіти за напрямом «Географічне

краєзнавство», що рекомендована Міністерством освіти і науки України від 14.07.2017 року. Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять географічним краєзнавством, а саме: 1. Пізнавальна компетентність: уміння вивчати особливості географії рідного краю, досліджувати та екологічно доцільно використовувати природні ресурси, особистісно сприймати об'єкти дослідження, досліджуваний матеріал. 2. Практична компетентність: уміння та навички із забезпечення власної безпечної життєдіяльності у польових умовах, здійснення дослідження географічних об'єктів своєї місцевості та систематизація результатів досліджень. 3. Творча компетентність: уміння та навички підготовки звітів про експедиції, пошуково-дослідницьких робіт, виступів на конференціях. 4. Соціальна компетентність: набуття досвіду участі у туристськокраєзнавчих масових заходах, здатність до співробітництва, соціальна активність, володіння культурою спілкування, свідоме ставлення до власної безпеки та безпеки оточення, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, формування позитивних якостей емоційновольової сфери (самостійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність та ін.). Вважаємо за необхідне доповнити запропоновані компетенції ековиховною, яка полягає у набутті навичок екологічної поведінки та екологічної культури, а також розумінні взаємозв'язку та взаємовпливу усіх компонентів навколишнього середовища, формуванні особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному та глобальному рівнях. Програма туристсько-краєзнавчого гуртка має бути спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих предметів та туристсько-краєзнавчої роботи. Програма роботи туристсько-краєзнавчого гуртка для школярів має розроблятися із додержанням вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти в галузях «Природознавство», «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура». Важливо звернути увагу на формування у гуртківців мовної культури, засвоєння географічної, краєзнавчої та туристської термінології,

практичних навичок застосування методів географічних досліджень, роботу з джерелами географічної інформації, використання туристського спорядження, виховання свідомого ставлення до власного здоров'я [35, с. 150].

Таким чином, поширеною формою краєзнавчої роботи з географії є гурткова робота, яка залучає учнів до поглиблення знань про рідний край. Робота краєзнавчих гуртків підпорядкована вимогам програм, які розроблені Міністерством освіти України й базується на пізнанні довкілля, звичаїв традицій, охорони природи, населення рідного краю та виховання патріотичних почуттів.

РОЗДІЛ 3.

ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ СКЛАДОВОЇ У ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ

У загальноосвітній школі з 1992/93 навчального року курс «Географія рідного краю» став пропедевтичним курсом і першим етапом географічної освіти учнів. Цей предмет мав краєзнавчу основу і вважався відправним пунктом від «малої» географії до «великої» географії. Курс забезпечувався відповідною методичною літературою: підручники і два видання робочих зошитів для виконання практичних і самостійних робіт. Упродовж вивчення курсу учні знайомилися з історією, природою, господарством рідного краю. Головне завдання курсу – сформуванню в учнів поняття про рідний край і початкові історичні, народознавчі, географічні знання та вміння як необхідні компоненти географічної освіти [9, с. 19].

У 2001 році про краєзнавство був виданий наказ Президента, а наступного року вийшла Постанова Кабінету Міністрів про впровадження краєзнавства як комплексної галузі знань у школах і ЗВО. На жаль, через 4 роки МОН скасувало краєзнавчий курс «Рідний край» у школах. У результаті одні вважають краєзнавство наріжним каменем у формуванні громадянина України, бачать у ньому наукові основи багатьох природничих предметів, інші розглядають його як другорядний засіб ознайомлення учнів з малою географією [10, с. 12].

Географія як навчальний предмет основної школи починає вивчатися учнями загальноосвітніх шкіл з 6-го класу. Вже з перших занять вчитель знайомить учнів з метою і завданнями вивчення географії, і в цьому розрізі з ходом організації методологічних і фенологічних спостережень і розв'язує таким чином завдання з краєзнавства. Підтвердженням цьому є краєзнавчий підхід до навчання географії закладений у змісті підручника «Географія. 6 кл.», авторів О. М. Топузова, О. Ф. Надтоки, Т. Г. Назаренко, Л. П. Вішнікіної, А. А. Шуканової. Він містить спеціальні рубрики краєзнавчого характеру: «У нас в

Україні» та «Поради їжачка-мандрівничка». Вивчаючи тему «Способи зображення Землі», на уроках і практичних заняттях учні знайомляться з планом, його основними ознаками, топографічною картою і планом своєї місцевості, вчать читати топографічні знаки, загальногеографічні і тематичні карти та формують власний досвід використання карт і планів своєї місцевості.

З метою закріплення краєзнавчих знань, в зміст якого входить формування знань про конкретні фізико-географічні умови своєї місцевості вчителю бажано використовувати топографічні диктанти або спеціальні тести, яка мають бути закладені у зміст підручника чи навчального комплексу. Для збагачення учнів краєзнавчими знаннями і компетенціями в 6 класі значні можливості мають теми «Літосфера», «Гідросфера» і «Атмосфера» та інші (Дод. А). Так у процесі вивчення земної кори і її будови краєзнавчий підхід сприяє усвідомленому засвоєнню основних форм і будови рельєфу, ознайомленню учнів з особливостями рельєфу своєї області і умовами його формування під дією внутрішніх і зовнішніх процесів, гірськими породами, що складають місцевість, особливостями їх залягання. Учні в процесі такої діяльності поступово формують досвід дослідника, який на прикладі компонентів природи своєї місцевості відкривають нові горизонти знань.

Шкільний курс «Географія материків і океанів» тривалий час вважався таким, що має обмежені можливості у формуванні краєзнавчих знань учнів загальноосвітніх навчальних закладах. Проте, певний прорив у цьому плані було зроблено з появою підручника «Географія материків і океанів. Підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів», авторів/ Топузова О. М., Надтоки О. Ф., Назаренко Т. Г., Вішнікіної Л. П. (К.: Світ знань. – 2008. – 292 с.). Саме в ньому, концентричною основою змісту стада краєзнавча складова. Навіть приклади на основі краєзнавчого матеріалу, подаються в ньому не лише в темі «Євразія». Використовуючи краєзнавчий підхід, кожний розділ програми для 7 класу обов'язково треба починати з актуалізації опорних знань учнів, шляхом відтворення в їх пам'яті найбільш відомого і найбільш конкретного для учнів місцевого матеріалу. Далі він використовується для порівняння з

природними особливостями інших материків. Завершальним етапом вивчення даного курсу повинна стати природознавча екскурсія у місцевості, де живуть учні.

Курс «Географія України» апріорі є краєзнавчим за своїм характером. Під час оволодіння ним учні формують уявлення про умови розвитку і взаємозв'язки географічних компонентів, природні ресурси, населення та господарство на території України. Велике значення застосування краєзнавчого принципу при вивченні географії України полягає в тому, що він забезпечує розвиток в учнів уявлень про свій край, як складову частину країни. Досить важливим елементом цього курсу є вивчення географії своєї області. Локальні краєзнавчі об'єкти Рівненської області, де доцільно використовувати на уроках географії наведено у додатках Б, В, Г. В різних регіонах України підготовлені посібники спрямовані на вивчення географії своєї області. Основна мета при вивченні географії своєї області, як і всієї системи краєзнавчої роботи в школі, полягає в тому, щоб ознайомити учнів з конкретними природно-економічними умовами рідного краю, готовності приймати участь в його подальшому розвитку. Приклад використання евристичних методів до краєзнавчого вивчення гідрографічної номенклатури області наведено у дод. Д.

Навіть курс «Суспільна географія світу» має певні перспективи, щодо застосуванні краєзнавчого підходу у змісті підручників. Адже будь які соціально-економічні процеси, в тому числі і глобалізаційного характеру можна транслювати через призму своєї місцевості, шляхом порівняння, аналізу чи рівневого відображення. Слід зазначити про роль краєзнавчого підходу у процесі оволодіння географічними поняттями. Поняття – це основа здобуття знань і компетенцій. Будь – який практичний об'єкт, стаючи предметом науки, моделюється в ній за допомогою понять. Зміни наукового знання ведуть до змін понять і навпаки. Тому, досить важливо, щоб у учнів загальноосвітніх навчальних закладів формувалася чіткий алгоритм сприйняття понять. Застосування краєзнавчого підходу під час вивчення теми «Атмосфера» (Географія. 6 кл.) дає змогу оволодіти складними географічними поняттями,

такими як «погода» і «клімат». Далі, в цьому курсі, при вивченні теми «Гідросфера», за вимогами нової програми учень називає: суттєві ознаки понять «океан», «море», «затока», «протока», «острів», «океанічна течія», «річка», «озеро», «болото», «льодовик», «багаторічна мерзлота», «підземні води». Алгоритм більшості з цих понять спирається на краєзнавчу основу і відбувається з використанням краєзнавчого підходу. Адже набагато легше зрозуміти сутність поняття «підземні води» саме навівши учням приклад найближчого джерела [33, с. 488–489].

Розробка нової програми зі шкільної географії для 12 класів на наше переконання, має передбачити елективний курс «Географічне краєзнавство». Такий шкільний предмет має інтегрувати знання з природничої та суспільної географії на прикладі своєї області. Це дозволить учням розширити науково-пізнавальні можливості сучасної географії та її практичне значення і прищепити любов до свого краю, а також закласти передумови до вибору професії з галузі знань «Науки про Землю», «Географія» тощо.

ВИСНОВКИ

Витоки географічного краєзнавства сягають часів середньовіччя, згодом відбувається його становлення в умовах різних чинників, серед яких визначальну роль відігравали політичні, ідеологічні, економічні, історичні й соціальні. Значну роль відіграв розвиток психолого-педагогічної науки й методики навчання. Зміст географічного краєзнавства затвердився на початку ХХ ст., а впродовж першої його половини йшла наполеглива боротьба краєзнавців, учителів, викладачів у питаннях відстоювання національного краєзнавства.

У процесі дослідження нами встановлено, що краєзнавчий принцип навчання дає можливість учням у процесі навчання встановити асоціативні зв'язки між відомими учням фактами з довідками та програмним матеріалом зі шкільного курсу географії, що є запорукою підвищення якості засвоєння знань. Зв'язок з географічним довідком надає практичної спрямованості навчанню. Основні відомості про свій край (адміністративний район, територіальну громаду), які отримують учні з краєзнавства, – це своєрідна наукова лабораторія де відточуються уміння і навички польових пошуків, суспільно-географічних досліджень, топографічного знімання тощо.

Аналіз програмного матеріалу зі шкільного курсу географії дозволив виявити чимало тем і навіть розділів, які прямо вказують на зв'язок з краєзнавством. У свій час (90-ті роки ХХ ст.) початковий курс шкільної географії починався з «Географії рідного краю», тобто він ґрунтувався на вивченні своєї області. На початку 2000-х років його замінили на шкільний курс «Природознавство». Результати втілення краєзнавчого підходу залежать від того, у якій мірі сам учитель є краєзнавцем. Це спонукає вчителя до використання компетентнісного підходу в навчанні географії, реалізація якого має втілюватися у комплексі з усіма видами навчальної діяльності та формами навчання краєзнавчого матеріалу. Такий підхід у навчанні географії має спиратися на комплексне використання інноваційних технологій навчання:

інформаційно-комунікаційних, проектно-дослідницьких і технології проблемного навчання [40].

Експедиція є однією з форм краєзнавчо-пізнавальної роботи. До експедицій місцевого значення можна віднести наступні напрями краєзнавчо-географічних експедицій: краєзнавчо-етнографічні, краєзнавчо-екологічні, природознавчі, історико-краєзнавчі тощо. Регіональні та локальні експедиції варто організовувати під час літніх канікул як завершальний метод роботи краєзнавчого гуртка чи секції [35]. Результат експедиції залежить від рівня підготовки, насамперед – науково-теоретичного та методів експедиційного дослідження.

Важливою формою краєзнавчої діяльності є екскурсії, завдяки яким учні сприймають і засвоюють навчальний матеріал, де можуть побачити об'єкти, що вивчаються і безпосередньо ознайомитися з ними. Основними краєзнавчими методами роботи на екскурсіях є групові спостереження, які поєднують із самостійною роботою учнів. Спостереження дозволяють познайомити учнів із різноманітними явищами і процесами, які відбуваються у природі, з господарською діяльністю людей, а також показати зв'язок фізико- і економіко-географічних явищ, підвести до розуміння природи як єдиного цілого. Екскурсії вчать орієнтуватися на місцевості, вимірювати відстані та знімати план місцевості, збирати зразки гірських порід і ґрунтів, розрізняти сільськогосподарські культури, породи дерев, розпізнавати корисні копалини тощо [30].

Музейні форми навчання є важливим центром урочної та позаурочної краєзнавчої роботи з географічного краєзнавства. Поряд з державними музеями ефективним осередком навчання є шкільний музей. Експозиція музею дає змогу з найбільшим ефектом використати ілюстративний матеріал для глибокого засвоєння учнями шкільної програми з географії. Музей відкриває великі можливості для організації самостійної творчої роботи учнів, які під керівництвом учителя під час екскурсій чи туристсько-краєзнавчих походів рідним краєм накопичують краєзнавчий матеріал.

Однією із найпоширеніших форм краєзнавчої роботи з географії є гурток, який об'єднує групу учнів, які займаються поглибленим вивченням своєї області, району, територіальної громади. У процесі організації гурткової роботи у школі та позашкільних закладах є можливість реалізувати принцип добровільності, організувати діяльність гуртківців за певними інтересами, розвивати їхню самостійність та ініціативність. Урізноманітнення форм організації діяльності гуртківців туристсько-краєзнавчого профілю, включення їх у різні види діяльності (як фізичної, так і розумової) створює можливість для врахування їхніх індивідуальних особливостей, що значно активізує процес взаємодії, посилює вплив на розвиток ціннісно-мотиваційної, вольової, чуттєво-емоційної, пізнавальної сфер особистості. У процесі залучення вихованців до туристсько-краєзнавчої діяльності відкриваються більші можливості для формування у них практичних умінь [35].

Насамкінець, слід зазначити, що головною особливістю краєзнавчої роботи в шкільному курсі географії є формування та розвиток в учнів інтегрованого уявлення про природно-суспільні явища і процеси рідного краю (області, району, громади) в урочний і позаурочний час із використанням сучасних дидактичних підходів та принципів, що має стати запорукою виховання патріотично свідомого громадянина України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугрій В. С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Суми : Вид-во «Мак-Ден», 2011. 340 с.
2. Географія. Програма для 6-9-х класів ЗНЗ. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/56127/> (дата звернення: 03.03.2021).
3. Грицьку В. С., Іримеску В. К. Втілення краєзнавчого принципу на уроках географії (на прикладі Корчівецької середньої школи Глибоцького району) // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. 2015. Вип. 762-763. С. 141-144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnu_2015_762-763_26
4. Грузька Л., Косенко В. Микола Юхимович Костриця – педагог, вчений-географ, організатор краєзнавчого руху в Україні // Краєзнавство. 2012. № 4. С. 104–112.
5. Жванко Л. М. Краєзнавство: Конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки: 6.030504 «Економіка підприємства», 6. 030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент») /Авт.: Жванко Л. М.; Харк. нац.. акад. міськ. госп-ва. Х.: ХНАМГ, 2010. 163 с.
6. Жупанський Я. І., Круль В. П. До питання про географічні засади сучасного національного краєзнавства // Український географічний журнал. 1993. № 3. С. 52–55.
7. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. 1994. № 1-2. С. 3–6.
8. Захаров С. Функції, етапи, стадії географічного краєзнавства // Географія та основи економіки в школі. 1999. № 3. С. 38.
9. Корнєєв В. Навчально-методичне забезпечення вивчення географії в школі // Географія та основи економіки в школі. 1998. № 3. С. 19–22.
10. Корнєєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства. Харків: Видавнича група «Основа». 2007. 142 с.

11. Костриця М. Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі. К., 1985. 127 с.
12. Костриця М. Географічне краєзнавство: актуальні питання теорії // Географія та основи економіки в школі. 1999. № 3. С. 35–37.
13. Костриця М. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. 2000. № 2. С. 34–36.
14. Костриця М. Ю. З історії становлення шкільного географічного краєзнавства в Україні // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2001. № 7. С. 4–5.
15. Костриця М. Ю. Географічне краєзнавство: Поступ у III тисячоліття // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2002. № 2. С. 5-7.
16. Костриця М. Ю. Становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства // Географія та основи економіки в школі. 2005. № 3. С. 39-42.
17. Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. Житомир: Косенко, 2006. 444 с.
18. Костриця М. Наукові засади національного географічного краєзнавства. Краєзнавство. 2009. № 1-2. С. 39–45.
19. Костриця М. Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/2885/1/Mykola%20Kostrytysia.pdf> (дата звернення: 17.01.2021)
20. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. К.: Вища школа, 1995. 221 с.
21. Кот С. І. Краєзнавство // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2008. Т. 5 : Кон–Кю. 2008. С. 280.
22. Крамська З. М. Методологічні вимоги щодо реалізації краєзнавства в умовах Нової української школи // Вісник Черкаського університету. 2018. № 12. С. 104–112.
23. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. К.: Вища школа, 1994. 190 с.

24. Кремень В. Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми // Краєзнавство. 2011. № 3. С. 10–15.
25. Кушнарєнко Н. Г. Формування фізико-географічних знань учнів на основі краєзнавчого принципу. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2014. Вип. 17. С. 219-224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2014_17_44
26. Лико Д. В. Краєзнавство: Фізична географія Рівненської області. Навч.-метод. посібник для студентів педагогічних факультетів напряму підготовки 6.010102: початкова освіта / Д. В. Лико, В. О. Мартинюк, Р. І. Савчук, Т. К. Сокол. Рівне: “Волинські обереги”, 2013. 64 с
27. Лиховид О. Р. Інтегративність як визначальна характеристика краєзнавчого курсу в загальноосвітній школі // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2010. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_1_13
28. Логвиненко І. П. Краєзнавча робота в процесі викладання географії в школі // Географічна освіта у шкільних та позашкільних закладах : проблеми, пошуки, перспективи : Збірник наукових праць ; за ред. проф. Д. В. Лико / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне: Видавець О. Зень, 2020. С. 31–33.
29. Методичні рекомендації щодо активізації роботи по використанню пошукового краєзнавчого матеріалу шкільного музею у навчально-виховному процесі. URL: <https://uchika.in.ua/metodichni-rekomendaciyi-shodo-aktivizaciyi-roboti-po-vikorist.html> (дата звернення: 04.04.2021)
30. Мічуда В. В. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії. Туризм і краєзнавство: збірник наукових праць. 2014. С. 103-107.
31. Михайленко Т. Становлення українського географічного краєзнавства і його нинішній стан // Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2014. Вип. 48. С. 275–279.
32. Надслучанська швейцарія. URL: <https://rivnefish.com/places/388/sluch> (дата звернення: 04.04.2021)
33. Надтока О. Ф. Краєзнавча складова підручників з географії для основної

- школи як засіб розвитку їх змістового компоненту та методичного апарату. Проблема сучасного підручника. 2014. Вип. 14 С. 484–489. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2014_14_56
34. Никонова М. А. Практикум по географическому краеведению. М. : Просвещение, 1985. 126 с.
35. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. К. : «ФО-П Кравченко». 175 с.
36. Опалинська М. В. Роль М. Ю. Костриці у розвитку шкільного краєзнавства // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Асадеміа на пошану доцента М. Ю. Костриці: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 27 / голов. ред. М. І. Лавринович. Житомир, 2004. С. 66–68.
37. Піший туристичний маршрут «Заплавою річки Збитинка». URL: <https://npp-derman-ostroh.wixsite.com/nppdo/pishij-turistichnij-marshrut>
38. Побидайло Н. Г. Методика реалізації краєзнавчої складової в процесі навчання фізичної географії: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія). Київ, 2015. 222 с.
39. Побидайло Н. Г. Особливості реалізації краєзнавчого принципу в процесі екскурсій фізико-географічного спрямування // Нова педагогічна думка. 2017. № 4. С. 89–91.
40. Побидайло Н. Г. Формування краєзнавчої компетентності на заняттях із фізичної географії України. С. 159 – 168. URL: <http://pptma.dn.ua/files/2017/6/18.%20Pobidailo%20159-168.pdf> (дата звернення: 04.01.2021).
41. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник ; наук. ред. П.Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 240 с.

42. Пустовіт Г., Зиль І. Краєзнавча компетентність учителів географії в інноваційному розвитку шкільної освіти. Інноватика у вихованні. 2019. Вип. 9. С. 72-82. DOI: <https://doi.org/10.35619/iiv.v0i9.131>
43. Рівнещина від А до Я. Дубровиця. URL: <https://ogo.ua/rivnenschina/tourizm/tourismroute/dubrovitsa>
44. Рожі І. Методологічні підходи до формування краєзнавчої компетентності майбутнього вчителя географії. Проблеми підготовки сучасного вчителя. Зб. наук. праць. 2020. Вип. 2 (22). С. 132–141.
45. Тронько П. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу // Краєзнавство. 2011. № 3. С. 5–10.
46. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство. К. : КНТ, 2006. 296 с.
47. Чернов Б. О. Історіографічний огляд становлення краєзнавчого принципу навчання // Молодий вчений. 2017. № 5 (45). С. 443–447.
48. Чернов Б. О. Географічне краєзнавство: теоретико-методологічна сутність // Український географічний журнал. 2018. № 1. С. 63–68.
49. Шумілова І. Ф. Педагогічне краєзнавство : Навчальний посібник. Донецьк, 2012. 330 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Теми (підтеми) зі шкільного курсу «Загальна географія» (6-й клас)
у яких доцільно впроваджувати краєзнавчий принцип навчання [2]

РОЗДІЛИ	ТЕМИ І ПІДТЕМИ
1	2
Розділ II. Земля на плані та карті	Тема 1. Орієнтування на місцевості Способи орієнтування на місцевості. Визначення напрямків на місцевості. Компас. Поняття про азимут.
	Тема 2. Способи зображення Землі Абсолютна і відносна висота місцевості, їх визначення за допомогою горизонталей та шкалою висот. План, його основні ознаки. Визначення напрямків на плані. Читання плану. Практичне значення карт. Практична робота 1. Розв'язування задач з використанням різних видів масштабу, визначення відстаней, напрямків та абсолютних відносних висот на топографічному плані
РОЗДІЛ III. Оболонки Землі	Тема 1. Літосфера Мінерали, гірські породи. Корисні копалини та їх значення у житті та діяльності людини. Різноманітність та утворення рівнин на суходолі.
	Тема 2. Атмосфера Практичне значення вимірювання температури повітря. Атмосферний тиск: причини і наслідки його зміни у тропосфері. Вимірювання атмосферного тиску. Вітер: причини виникнення, напрямки, сила, швидкість, їх визначення сучасними приладами й візуально. Вода в атмосфері: випаровування, вологість повітря та її зміни. Хмари і туман, відмінності в їх утворенні. Форми хмар, хмарність. Опади, що випадають із хмар та з повітря, їхні види, вимірювання. Погода, її елементи, мінливість. Характерна погода за сезонами у своїй місцевості. Практичне значення прогнозів погоди. Практичні роботи 5. Складання графіка зміни температури повітря, опадів, рози вітрів, їх аналіз

1	2
	<p>Тема 3. Гідросфера Води суходолу – поверхневі і підземні. Річка: річкова система, басейн річки, річкова долина. Озера, їх різноманітність за площею, походженням озерних <u>улоговин</u>. Болота, особливості їх утворення та поширення. Штучні водойми і водотоки: ставки, водосховища, канали.</p> <p>Тема 4. Біосфера та ґрунти Властивості ґрунтів. Ґрунтовий покрив, карта ґрунтів. Вплив господарської діяльності людини на ґрунтовий покрив, рослинність і тваринний світ.</p> <p>Тема 5. Природні комплекси Природні комплекси як наслідок взаємозв'язків між компонентами природи.</p> <p>Практична робота (на вибір) 7а. Складання опису одного з природних комплексів своєї місцевості (за типовим планом). 7б. Експедиція у природний комплекс своєї місцевості</p>
<p>РОЗДІЛ IV. Планета людей</p>	<p>Тема 3. Вплив людини на природу Забруднення довкілля та його охорона.</p> <p>Дослідження Розробка міні-проекту з утилізації побутових відходів</p>

Пішохідний туристсько-красознавчий маршрут «Заплавою річки Збитинка» [37]

Довжина маршруту – 38 кілометрів.

Характер маршруту – лінійний.

Середня швидкість руху по маршруту – 4 км/год.

Оптимальна чисельність людей в групі – 20 чоловік,

Тривалість проходження маршруту – 2 дні (1 ночівля).

Маршрут «Заплавою річки Збитинка» знаходиться у Острозькому і Здолбунівському районі Рівненської області на території Національного природного парку (НПП) «Дермансько-Острозький».

Основною метою маршруту є ознайомлення з природними комплексами, флорою та фауною місцевості, історико-культурною спадщиною, зменшення та нагляд над рекреаційним навантаженням на території НПП «Дермансько-Острозький», розвиток організованого туризму як раціонального використання природних ресурсів. Він дає змогу більше дізнатися про природу та історію місцевості, виділяє її унікальність, дає можливість відвідувачам відчувати себе в гармонії з природою, відновити взаємозв'язок з навколишнім світом. Розпочинається маршрут в с. Межиріч Острозького району, від місця злиття двох річок - Вілії та Збитинки, звідки по заплаві річки Збитинки проходить до с. Святе Здолбунівського району, переважно територією НПП «Дермансько-Острозький». Маршрут проходить по 3 фізико-географічних областях – Волинській височині, Малому Поліссю та Подільській височині.

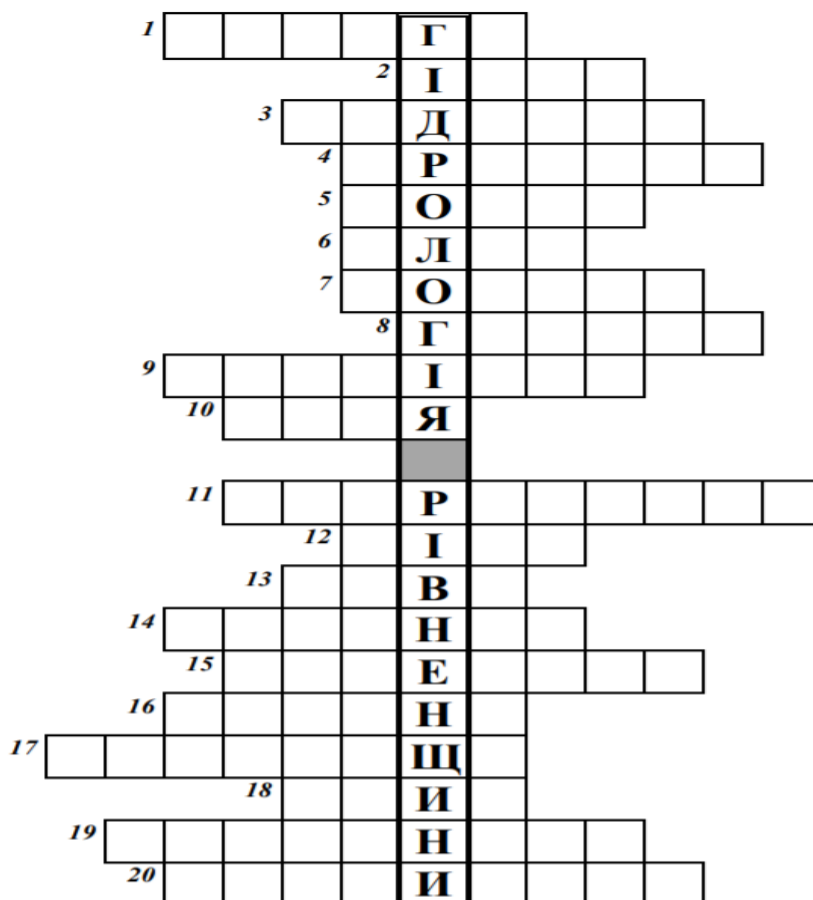
Туристсько-краєзнавчі локації Дубровицького району Рівненської області [43]

Туристсько-краєзнавчі локації регіонального ландшафтного парку
«Надслучанська Швейцарія» [32]

Красзнавчий кросворд «Гідрологія Рівненщини» [26]

1. Річка у Рокитнівському районі.
2. Річка, що протікає через Дубно і Млинів.
3. Озеро, яке знаходиться в басейні “веселої” річки.
4. Річка, що “прип’ята” до озера.
5. Річка, що носить назву водної тварини.
6. Права притока найбільшої річки краю.
7. Озеро, до якого “прип’ята” річка.
8. Найбільша річка нашого краю.
9. Річка, яка протікає через легендарні місця козацької слави.
10. Річка обласного центру.
11. Озеро, яке одночасно є гідрологічним заказником у Зарічненському районі.
12. Озеро, яке називають ще перлиною Полісся.
13. Річка, що має певну спільність з “царем звірів”.
14. Озеро Володимерецького району, що входить до складу державного заповідного (болотного) урочища.
15. Річка, що має веселу назву.
16. Озеро, яке носить назву смачної риби.
17. Озеро, що знаходиться на кордоні з Волинською областю.
18. Річка, на якій знаходиться Хрінницьке водосховище.
19. Ліва притока Вілії, що бере початок з джерел Мізоцького кряжу.
20. Річка, що протікає через Костопіль.